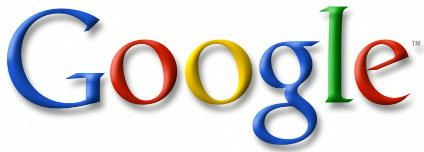

DE TERENTIANI SERMONE ET AETATE

PARTICULA PRIOR

DISSERTATIO PHILOLOGA

QUAM

AD SUMMOS IN PHILOSOPHIA HONORES

RITE IMPETRANDOS

AMPLISSIMO IN UNIVERSITATE FRIDERICIA GUILELMIA RHENANA PHILOSOPHORUM ORDINI

TRADITAM UNA CUM SENTENTIIS CONTROVERSIS

DIE V MENSIS AUGUSTI ANNI MDCCCXCVI HORA XII

PUBLICE DEFENDET

SCRIPTOR

ALFREDUS WERTH

DUISBURGENSIS

ADVERSARII ERUNT:

GODOFREDUS KENTENICH DR. DES.

CAROLUS CROENERT CAND. THEOL.

CAROLUS MITTELHAUS STUD. PHIL.

LIPSIAE

TYPIS B. G. TEUBNERI

MDCCCXCVI

PAGINARUM NUMERI SUNT SUPPLEMENTI VICESIMI TERTII ANNALIUM PHILOLOGICORUM

FRANCISCO BUECHELER

ANTONIO ELTER

HERMANNO USENER

S.

Praefatio.

Anno MDCCCLXXXXI universitatis Bonnensis amplissimus philosophorum ordo qui proximum litterarum certamen subituri essent philologi Terentiani Mauri aetatem accurata sermonis metrique observatione exquirere iussit, atque anni insequentis mense Augusto eius commentationis quam nunc in manibus habes scriptorem praemio donandum esse censuit. Neque tamen idem est libellus. Nonnulla enim postea addidi, plura, ne longior fieret dissertatio, nunc omisi, atque imprimis ea, quae ad aetatem scriptoris exquirendam minus valerent, ut indicem verborum memorabilium, qui plus tertiam commentationis partem complectebatur, et totam partem metricam.

Nam ratiocinationibus a re metrica petitis aetatem carminis Latini definire cum omnino tum in hac quaestione satis lubricum est, quoniam et carmina post Iuvenalem saeculis secundo et tertio facta magnam partem interierunt et ars Romanorum metrica iam multo ante exculta erat, ut ad priorum poetarum exempla plus minus se applicarent posteriores. Ea enim erat condicio poesis Romanae posterioribus temporibus, ut et antiquorum normae et licentiae recentiorum una eademque aetate et observarentur et neglegerentur, post versus semibarbaros exculti rursus expolitique pangerentur, certus autem progressus in versibus artificiose constituendis saepenumero conspici nequeat.

Neque vero quae de elisionibus aut de synizesi aut de syllabarum mensuris collegeram nunc addidi, cum etiam ex his ars magis quam aetas cognoscatur. Nam ne o quidem litterae finalis ex correptione, unico quod vocant documento firmo certoque ad circumscribendam scriptorum aetatem, aliud quicquam certe demonstratur nisi quod ostendi non opus erat: Terentianum Iuvenale esse posteriorem. Itaque de metris Terentiani hoc loco id tantum monere liceat neque metrorum artem neque mensuras syllabarum eas esse videri, ut Terentianus post M. Aurelium imperatorem libros composuisse censendus sit.

Index librorum.

In ipso libello quae opera saepius commemoranda erant plerumque auctorum nominibus indicare satis habui. Itaque ne quid desideretur, titulos addam.

M = Terentiani editio Mediolanensis.

Briss. = Brissaeus, Petr. = Petrecinus, quorum virorum notas integras Gaisford in Hephaestionis edit. vol. II recepit.

Sant. = Santen in editione Terentiani Traiecti ad Rhenum a. 1825 curata.

Lachm. = Lachmann, qui Terentianum a. 1836 edidit.

Keil = Keil in Gramm. Lat. vol. VI.

LM = Lucianus Mueller in septem de re metrica poetarum Latinorum libris.

Neue = Neue, Formenlehre der lateinischen Sprache, ed. II.

Draeg. = Draeger, Historische Syntax der lateinischen Sprache, ed. II.

Kuehner = Kuehner, Ausführliche Grammatik der lateinischen Sprache.

Iw. Mueller II = Iwanus Mueller, Handbuch der klassischen Altertumswissenschaft, vol. II, ed. II, quo in libro Schmalz syntaxim linguae Latinae tractavit.

Rebling = O. Rebling, Versuch einer Charakteristik der römischen Umgangssprache.

Hand = Ferd. Handii Tursellinus.

W. A. = Woelfflin, Archiv für latein. Lexicographie.

Sittl = Sittl, Die lokalen Verschiedenheiten der lateinischen Sprache mit besonderer Berücksichtigung des afrikanischen Lateins. (Eiusdem in Bursiani annalium vol. 68 (1891) disputationem expressis semper verbis signavi.)

Praun = I. Praun, Bemerkungen zur Syntax des Vitruv.

Eberhard = Ph. Eberhard, De Vitruvii genere dicendi partt. II.

Priebe = Priebe, De Frontonis imitatione prisci sermonis Latini.

Ebert = Ebert, De Frontonis syntaxi.

Gorges = Gorges, De quibusdam sermonis Gelliani proprietatibus.

Vogel = Vogel, De Auli Gellii copia verborum.

Kretschm. = H. Kretschmann, De latinitate L. Apulei Madaurensis.

Becker = H. Becker, Studia Apuleiana.

Piechotta = Piechotta, Curae Apuleianae.

Baur = A. Baur, Quaestiones Sammoniceae.

Kalb J. L. = Kalb, Das Juristenlatein.

Kalb R. J. = Kalb, Roms Juristen.

Langen = Langen, De praepositionum usu Tertullianeo.

Hense = Hense, De Iuba artigrapho (in Actorum societ. philol. Lipsiensis tomo IV).

Krebs = Krebs, Antibarbarus der lat. Sprache, ed. VI. cur. ab J. H. Schmalz.

Reliquos autem libros ut Pauckeri verborum thesauros, Roenschii librum qui inscribitur Itala und Vulgata, Rosii Anecdota graeca, ceteros satis aperte ut dubitatio moveri nequeat indicabo.

I.

DE TERENTIANI AETATE QVAE VIRI DOCTI ADHVC CONTENDERINT.

Terentiani[1]) de temporibus cum satis certum testimonium ad nos non sit perlatum[2]), sed quarto demum p. Chr. n. saeculo memoria eius inveniatur, quod viri docti inter se dissentiebant non mirum est. Neque enim inter vetustiores defuerunt qui, ut ait Gyraldus[3]), Terentianum *ea tempestate floruisse censerent, qua litterae in Africam migravissent, i. e. Apulei Tertulliani Cypriani temporibus,* neque qui futilibus nisi argumentis haud ita multo post Senecam philosophum aut ineunte saeculo secundo fuisse eum dicerent[4]). Hanc autem opinionem Lachmann, cum Terentianum *et vocabulis et particularum usu et ipsa vocabulorum collocatione ab illis felicioris aetatis poetis recedere* videret, refutavit, ipse cum Petronium vv. 2489 et 2852 commemoratum medio saeculo p. Chr. n. tertio fuisse opinaretur, Terentianum sub finem eius saeculi scripsisse contendit[5]). Quam Lachmanni sententiam praeter alios[6]) Keil, quamquam Petronium Neronis aequalem fuisse iam inter omnes constabat itaque hoc Lachmanni argumentum iam nullum erat, nihilo minus amplexus est, cum diceret[7]): *certum esse puto Terentianum saeculo tertio non*

1) Quamquam cognomina *Maurus* in octo, *Maura* in novem inscriptionibus CIL. vol. VIII inveniuntur, tamen Terentiano hoc cognomen non fuisse videtur. Nam cum antiqui scriptores multi Terentianum commemorent neque tamen quisquam praeter Augustinum ei *Maurum* cognomen det neque in M hoc legatur, vereor ne Augustinus versu 1971: *Maurus item quantos potui cognoscere Graios* in errorem adductus sit aut potius eius verbis aequales nostri. Neque enim alibi similes patriae significationes apud Augustinum desunt, ut civ. dei 8, 12 *Apuleius Afer,* ibid. 8, 14 *Apuleius Platonicus Madaurensis*, ep. 2 quaest. 6 *Apuleius Madaurensis vel Apollonius Tyaneus.* Neque vero Terentianus illo versu ludere videtur, ut simul et patriam et cognomen significet.

2) Inscriptionem CIL. VIII 8412: *Imp. Caes. Flavio Constantino .... Flavius Terentianus v. p. praeses provinciae Mauretaniae Sitif.....* et similem eiusdem viri 8932 initio saeculi quarti factas cum Terentiano metrico nihil commune habere neque 8880 aut eas, in quibus nomina *Bassinus* et *Novatus* leguntur, ad Terentiani filium atque generum referri posse facile apparet.

3) Cf. Sant. praef. p. V.

4) Ibid. p. III sqq.

5) Cf. Lachm. ad Terentiani edit. praef.

6) Cf. Herm. Wentzel, Symbolae criticae ad historiam scriptorum rei metricae Latinorum, Vratislaviae 1858 p. 26.

7) Gramm. Lat. VI 323.

fuisse superiorem. Nam ut novelli poetae quorum saepius mentionem fecit ad hoc tempus iure referuntur, ita neque genus dicendi quo ipse usus est antiquiorem aetatem admittit et varietas metrorum tum maxime probata fuit[1]).

Quorum ex sententia cum vulgaris opinio orta esset Terentianum scripsisse tertio saeculo exeunte, primus — si neglegimus Studerum[2]) — adversarius G. Schultz[3]) exstitit. Atque cum praecipue hanc ipsam poetarum novellorum commemorationem in usum suum converterit, de hoc virorum doctorum dissensu iam accuratius agendum est.

Illud igitur *novellus* his locis legitur:

1973 sqq. *nemo tamen culpet, si sumo exempla novella,*
nam et melius nostri servarunt metra minores:
1975 *Septimius, docuit quo ruris opuscula libro,*
hoc genere assidue cecinit.

2240 sqq. *.... nam fere Graecis tenax*
cura est iambi vel novellis comicis
vel qui in vetusta praecluent comoedia.

2528 sqq. *videro si novelli*
versus erit poetae
2530 *lex tamen una metri est:*
tinctus colore noctis,[4])
dabunt malum Metelli —
Inachiae puellae
seu bovis ille custos.

Ac ne quid ad rem plane cognoscendam desit, reliquos versus, ex quibus quanto novitatis studio Terentiani aequales incensi fuerint apparet, iam hic addere liceat:

1992 sqq. *nam lyrici quotiens sua volunt*
carmina per varios dare sonos,
pluribus illa modis ita novant.

2398 sqq. *claudum trimetrum fecit aliter Hipponax —*
ad hunc modum quo claudicant et hi versus
. . . .
2403 *novitate ductus.*

Quibus ex locis Schultz haec fere colligit: in v. 2241 (*novellis comicis*) illo *novellus* quasi certo artis vocabulo Terentianum uti

---

1) An secundo saeculo non fuit? Cf. Apul. flor. 9, 37: *fateor uno chartario calamo me reficere poemata omnigenus apta virgae lyrae socco cothurno...*, omnino cf. Teuffel, Röm. Litt.[5] § 353.

2) Mus. Rhen. II 65 sq.

3) Herm. XXII 275 sqq.

4) Petronii versum atque insequentem versibus novelli poetae Terentianus opponit.

videri, ut etiam in vv. 1973 et 2528 proprium hoc verbo poetarum genus significari non temeraria sit sententia. Ab altera autem parte apud Diomedem Gr. L. I 514, 23 (postquam paulo ante Serenus, Terentiani aequalis[1]), commemoratus sit) et 516, 24 et 517, 3 terminum artis *neoterici* legi. Hos igitur, cum certus statusque sensus verbis insit, eosdem esse quos Terentianus *novellos* appellaverit[2]).

Sed cum haec probabilitate quadam non careant, quae de aetate poetarum novellorum Schultz contendit, iam non omnia probare possum. Nam quod Gellii locum XIII 27, 3 et Servii ad Aen. VIII 731 adnotationem e Probo sumptam ad eosdem refert et hoc argumento usus poetas novellos inde ab anno L. fere usque ad annum CL. fuisse contendit, recte a Leone Herm. XXIV 294 adn. 2 his verbis vituperatus est: *Die Stellen aus Probus*, inquit, *zu Vergil und Gellius beweisen freilich nichts; sie betreffen die* νεώτεροι *der Homerkritik, und so wird es zweifelhaft, ob Pomponius*, *Seneca und Petron zu den Neoterici gehören.*[3])

Sed disputationem suam Schultz ea re confirmari putat, quod Terentianus Annianum Gellii aequalem[4]) poetis novellis adnumeret. Huic enim illa *docta Falisca* a Terentiano v. 1998 commemorata contra Lachmannum Luc. Mueller in Mus. Rhen. XXV 337 sqq. accurata huius loci et versus 1816 interpretatione instituta iure attribuit et posteriorum de horum versuum auctore testimonia ut e Terentiano parum intellecto sumpta nihil valere ostendit. Atque quamquam Schultz praepropere contendit qui carmina novet eum

---

1) Cf. v. 1891: *Septimius qui scripsit opuscula nuper.*

2) Frontonis locum p. 153 N: *elocutio novella* Schultz neglexit.

3) Hoc enim Schultz contenderat. Sed Petronium a Terentiano non in eorum numero haberi iam e vv. 2528 sqq. apparere videtur, cf. adn. paulo supra ad v. 2531 datam. Atque etiam Pomponii aequales poetas veteres nominare videtur 1969 sq. Veniam enim petit, quod iam exempla novella adlaturus sit. Neque omnino per centum illos annos poesis ita constabat, ut uno nomine totum illud genus a Terentiano comprehendi posset. Itaque etiam hoc Schultzii dictum (l. c. p. 268): *Im letzten Vers werden Varro und Arbiter verbunden. Letzterer ist Vertreter der Neoterici* reiciendum est. Neque concedo ad Senecae metrorum anapaesticorum exemplar saec. II. poetas sua finxisse. Nam Senecae versus, quod non solum dactylos, sed etiam verba ipsa dactylica pro anapaestis posuit, a posteriorum poetarum *anapaesticis dulcibus metris* (cf. T. v. 1813) longe diversi sunt, quoniam hi arsim anapaesti — fortasse quod a versu heroico metrum anapaesticum derivabant — in duas breves dissolvere non solebant, id quod Senecae propter formam acatalectam versuum anapaesticorum difficilius erat. Itaque quae de imitatione Senecae Schultz refert vana esse et cum omnino illum terminum *poetae novelli* saec. II. fixum fuisse mihi non plane certum sit, cum Leone l. c. poetas a Terentiano *novellos* nominatos imperatore Hadriano non priores fuisse puto. Neque aliter Ribbeck, Gesch. d. röm. Dichtung III 321 sqq. iudicat.

4) Cf. Gell. XX 8: *Annianus poeta in fundo suo, quem in agro Falisco possidebat, agitare erat solitus vindemiam hilare atque amoeniter. Ad eos dies me et quosdam item alios familiares vocavit,* atque eiusdem VI 7 et IX 10 mentio fit.

esse poetam novellum, tamen Sereno nominato Terentianum his verbis:

1992 sqq. *nam lyrici quotiens sua volunt*
carmina per varios dare sonos,
pluribus illa modis ita novant

de aequalibus loqui ex toto loco apparet, itaque etiam Annianum non ita multo maiorem natu esse quam Terentianum.

Quod fortasse etiam hac re confirmatur, quod e vv. 1998 sqq.

talia docta Falisca legimus.
Nam tibi notius hoc genus erit,
carmine siquid ab hoc posuero

cognoscitur Terentiani aetate Anniani — si tamen recta est L. Muelleri disputatio — carmina lectitata et omnium in manibus fuisse. Quod secundo saeculo factum esse quam postea multo probabilius est. Nam certe Marius Victorinus, quamquam scribit: *quod genus metri Annianus Faliscum carmen inscribit,* cum versus: *quando flagella e. q. s.* Sereno attribuat, ipse carmen non legit, sed cum Servio ab eodem ut videtur auctore deceptus[1]) erravit, ut Mueller l. c. p. 342 contendat: *Seit dem vierten Jahrhundert scheint Annianus nur noch sehr wenig gelesen worden zu sein.* Hoc autem fortasse etiam in saeculum tertium cadit.

Neque minus ad Schultzii sententiam quadrat, quod Annianus et Terentiani aequalis Septimius eadem metrorum ratione utuntur[2]) et Nonius, qui scriptorum Augusto posteriorum nullos nisi saeculi secundi antiquarios commemorat aut excerpit, octies Serenum nominat[3]) et Diomedis auctor, qui, cum versum illum *laetare bacchare praesente Frontone* adferat, non multo post Frontonem fuisse videtur, Serenum et neotericos interdum adhibet.[4])

Duo autem Schultzii argumenta adhuc restant. P. 278 enim non intra quinquaginta annos Terentiano Aphthonium, Aphthonio Marium Victorinum, qui ante a. CCCL. scripsit, usum esse, sed maius temporis spatium intercedere comprobat.

Praeterea Iuba, quem L. Mueller in Mus. Rhen. XXV 342 et Schultz l. c. p. 279 sub finem saeculi secundi scripsisse censent, non

1) Cf. etiam Hensii librum de Iuba artigrapho et Schultzii de Aelio Festo Aphthonio diss.

2) Quod ipse quoque Schultz adfert l. c. p. 278.

3) Cf. L. M. p. 26 sq.

4) Cf. Schultzii disput. l. c. p. 267. — Ceterum etiam aliud argumentum a Lennepio ad v. 693 prolatum, quamquam ipse de aetate Terentiani non recte iudicavit, dignum est quod hic addatur: '*Saepius quia C locare plurimis iam moris est*]. Quint. I 7: *illud nunc melius quod cui tribus quas proposui litteris enotamus, in quo pueris nobis ad pinguem sane sonum qu et oi utebantur, tantum ut ab illo qui distingueretur.* Quae cum hoc Terentiani loco collata mihi quidem indicare videntur Terentianum nisi Quintiliani temporibus, certe paulo post fuisse.'

ante Terentianum aut non multo ante eum libros edidisse potest. Nam cum Terentianus artem metricam posteriorem quam inde a Westphalii libris metricis vocare solemus nullo verbo commemoret neque igitur novisse videatur, Iuba autem eam secutus sit, Schultz Terentianum non post Iubam, i. e. non post saeculum secundum scripsisse concludit.

Quod argumentum cum propter Iubae aetatem nimis incertam[1]) non firmum sit, Terentianum Iubae *Arte* non usum esse[2]) pro certo haberi potest. Immo in contrariam sententiam qui abirent non defuerunt. Ut Wentzel (De Iuba metrico part. I p. 5): *Iubam,* inquit, *Septimii Sereni opuscula ruralia inspexisse et in manibus habuisse*[3]) *Hensius adeo nullis certis argumentis comprobavit, ut potius cum Keilio* (Gr. L. VI p. XV et XVI) *huius poetae versus e Terentiano eum hausisse et more suo commutatos in Artem recepisse suspicer.*

Utut haec res se habet, summa disputationis Schultzianae haec est: *Setzen wir ihn nach diesen Erwägungen um die Mitte des zweiten Jahrhunderts, seine Schrift um 175, so wird sich wohl auch in betreff der Sprache nichts einwenden lassen, bei der man auch die Herkunft des Dichters und die Schwierigkeit der Metren zu berücksichtigen hat.*

Hoc igitur Schultzii de Terentiani aetate iudicium utrum comprobandum sit[4]) an Lachmanno Keilio reliquis assentiendum, accurata sermonis observatione exquirendum est.

Sed antequam ipsam rem adgrediamur, aliquantum temporis inter librum tertium editum et secundum intercedere videri significandum est. Libros enim primum et tertium Marius Victorinus vel potius Aphthonius, qui secundum non novisse videtur[5]), secutus est, neque secundus ab Augustino, qui primo et tertio, aut a Diomede, qui tertio usus est, commemoratur[6]). Secundum autem, in quo complura ex primo et tertio ac partim ad verbum repetiit[7]), senex scripsit, id quod non tam ex morbo commemorato vv. 1291 sqq. aut ex eo quod aeger opus filio generoque ante editionem perpoliendum tradit vv. 283 sqq., quam ex praefatione totius quod nunc legi-

1) Wentzel in Symbolis criticis p. 17 et Hense Iubam, quod Terentiani aequalis sit, sub finem saeculi tertii scripsisse existimant. — E sermone Iubae, quoniam quae *Artis* fragmenta Hense collegit num genuina Iubae verba praebeant aut omnino ex illius libris sumpta sint nullo modo comprobari potest et certa fragmenta perpauca sunt, argumenta peti non possunt.

2) Westphalium, qui Iubae *Artem* a Terentiano adhibitam esse iudicaverat, Hense p. 95—100 refutat.

3) Agitur de versibus iam supra p. 9 sq. commemoratis 2001 sqq. *quando flagella* e. q. s., cf. Keilii ad hunc versum adn.

4) Assensi sunt Leo in Herm. XXIV 283 sqq., Schwabe in Teuffel, Gesch. d. röm. Litt. § 373, a[5], Ribbeck, Gesch. d. röm. Dichtung p. 323.

5) Cf. etiam Hense, p. 84—86.

6) Gr. L. VI 322.

7) Quae ex Keilii notis criticis facile componi possunt.

tur operis, quam ad secundum librum pertinere recte Keilius cognovit[1]), apparet. Neque solum hi versus premendi sunt:

51 sqq. *sic nostrum senium quoque,*
quia iam dicere grandia
maturum ingenium negat
nec spirant animas fibrae,
angustam studii viam
et callem tenuem terit,
tantum ne male desidi
suescant ora silentio,

sed imprimis ex tota illa de athleta quodam narratione non paucis, sed pluribus annis ante alia Terentianum opera[2]) confecisse cognoscitur.

Atque etiam in sermone quamvis rarissimas tamen differentias quasdam invenisse mihi videor. Ut in secundo libro versuum initia aut exitus undevicies (1:54) repeti, in tertio autem duodecies(1:140) [vel quater decies = 1:120] inveni[3]). Deinde Terentianus ut binas res significet forma singulari vocabuli *uterque* in libro primo quinquies (1 : 60), in secundo ter (1 : 320), in tertio sedecies (1 : 100) utitur, contra plurali in primo numquam, in altero sexies (1 : 160), in tertio bis (1:800), qua in re interdum metro coactus est, saepius autem ipsum verbum adeo non aptum erat, ut singularis usurpari omnino non posset, ut vv. 661: *segregandas utrasque existimo* (pro *illas inter se segregandas*), v. 921 *sonis utrisque constat* ζῆτα, 1026 *divisas cernis utrasque,* 1080 *nisi vocalis sequatur utrasque* (pro *illas*).

Tum genetivi in *-ius* terminati in tertio libro longam paenultimam habent praeter unum *alterĭus* in v. 1758 (contra ter *alterīus* 1352, 1611, 2184), at in secundo libro *alterĭus* 1109, 1119, 1226 legitur, praetera *illĭus* 664, *unĭus* 613 (contra *unīus* 1116) *utrĭusque* 409.

Neque forte accidit, ut in tetrametris troch. catal. tertii libri arsis quarti pedis semel, in secundo libro vicies quater dissoluta sit; omnino enim in tertio libro vicies sexies (ergo ratio 1 : 26), in secundo octogies semel (24 : 81 = 1 : 3, 4) longa prima pedum in duas breves dissolvitur.

Cf. etiam quae infra in indice particularum de particula *tamquam* dixi.

Sed haec et talia nimis premere nolo. Nam in universum sermo satis constat, ut discrimen in quaestione proposita facere non liceat.

1) l. c. p. 320.
2) Aliter Ribbeck l. c. p. 324 indicat, scilicet Terentiani opus metricum unum esse et Terentiani priora opera reapse carmina fuisse.
3) Cf. huius libelli p. 306.

II.

DE SERMONE.

Prooemium.

Saeculo post Chr. n. secundo artes magis magisque labebantur. Nam quamquam prioribus principibus crudelibus boni imperatores successerant et tempora laeta atque secura facta erant, tamen pristina elatio et magnitudo animorum non revertebantur. Sed si solam iurisprudentiam excipimus, omnes artes et litterarum studia magis magisque sterilia fiebant neque homines priorum copiis scriptorum satiati quicquam ex se creabant, immo adeo hebetata ingenia erant, ut Fronto ille aridi homo animi maximae aequalibus admirationi esset.

Orationis autem qualis ea aetate condicio fuerit si quaeritur, iam displicebat primi p. Chr. n. saeculi stilus, neque tamen ad optimos scriptores se revocabant, sed priscam orationem imitatione exprimebant atque ex remotis saeculis verba dictionesque petebant, quibus sermonem infucarent.

Neque tamen hoc fortuito factum est. Nam cum iam antea ex aliis provinciis clarissimi in litteris homines provenissent, imprimis inde ab initio saeculi secundi Africa in omni artium ac litterarum genere eminere coepit, ut iam a Iuvenale Africa *nutricula causidicorum* nominata sit. Mox Fronto Sulpicius Apollinaris Apuleius (Gellius?) Minucius Felix (?) Tertullianus, inter iuris peritos Iulianus Papinianus (?)[1] alii multi posteriores natione Afri in litteris floruerunt. Africus autem sermo non tam ad urbanitatem excultus erat quam Romanus, sed multa et verba et constructiones ab elegantibus scriptoribus Romanis vitata neque nisi in sermone cottidiano aut vulgari retenta in litteratorum Afrorum ore erant[2]), et praeter alias hac causa effectum est, ut Fronto eiusque assectatores Plautum Ennium Catonem alios lectitarent legendosque commendarent[3]).

Post Frontonem autem Apuleius et Gellius clarissimi fuerunt, alter rhetor (et philosophus), alter litterarum studiis deditus. Itaque

---

1) Cf. Kalb, R. J. p. 111 sqq. et Leipoldii de Papiniano dissert.

2) Itaque utrum ex operum antiquorum studio an e sermone cottidiano verba assumpta sint, saepe difficillimum est dictu. Quamquam nonnulla ut *siet coeperīmus sustulerīmus repetundus ceu ast quīs* alia aperte non usus cottidiani erant, alia ut multa substantiva in *-tio, -tus, -tor,* adiectiva in *-bĭlis, -alis,* verba in *-are* desinentia, similia, quae ab uno quoque facile novari poterant, senescentem saepe sermonem redolent, neque verba prave translata quae propriam notionem amiserunt, ex vetere sermone sumpta sed plerumque vulgi usu contrita sunt. Tamen plerumque talia sentiri magis quam demonstrari possunt, ut summa cautione opus sit.

3) Quae opinio dissertationibus Sittlii in libello: Die lok. Verschiedenh. e. q. s. pp. 120 et 125, Leipoldii p. 27, Piechottae p. 1 sqq. Woelfflinii in W. A. VII 470 sqq. confirmatur.

ille, quippe qui eloquentiam non ex litteris sumpserit, multo minus veteris sermonis imitator est[1]) quam Gellius, qui ieiunum sobriumque stilum verbis et elocutionibus ex operibus priscis petitis infucat. At Apuleius eum stilum finxit, quem tumorem Africum[2]) nominare solebant; sed hunc, quippe quem Terentianus non imitatus sit, accuratius exponere non opus est.

Hi igitur cum clarissimi secundi saeculi auctores fuerint, inquirendum est, Terentiani genus dicendi utrum id fuerit, quod non multo post illos aut eodem fere tempore vigeret an longius tempus inter eos et Terentianum intercedere verisimile sit.

Ac primum quidem ut par est de sermone suo ipse quae disserat audiamus. Etenim in praefatione haec scribit:

74 sqq. *ne sermo ambiguum sonet,*
ne priscum nimis aut leve,
vocum ne series hiet,
neu compago fragosa sit,
vel sit quod male luceat: ....
pompae gloria vilis est

---

1) Cf. Piechotta p. 8 sqq.

2) Rectissime nunc Sittl in Bursiani annalium vol. 68 (1891) p. 236 tumorem Africum qui putabatur maximam partem tumorem Apulei esse dicit. Ipse decem fere annis ante e lingua Punica hunc tumorem ortum esse contenderat idque multis exemplis declarare studuerat, quamquam num linguae Punicae Apuleius et omnino tum Afri notitiam habuissent non quaesiverat. Neque priusquam in vulgi sermonem una verborum structura peregrina reciperetur, sescenta verba inrepere solere recordatus erat. Sed ut dicam, quid de sermone Afrorum sentiam, cum quantum illa aetate in toto imperio Romano commercium fuerit reputo, mihi non dubium est, quin ut studia doctrinae ita sermo cultus atque imprimis verborum structura et syntaxis in universum eadem fuerint neque fere in eruditorum sermone differentiae nisi ex varietate et ingeniorum et studiorum disciplinarumque oriundae inveniantur. Alia enim est perpoliti sermonis condicio, alius pronuntiationis et vocabulorum usus vulgaris. Sed quo quis erat doctior, eo magis provincialium proprietates vitabat. Itaque quamquam in usu cottidiano maximas provinciarum differentias fuisse nemo negabit, priusquam voces in eruditorum operibus quae inveniuntur certae provinciae attribuentur, plerosque eius provinciae viros cum occasio daretur ea voce usos esse, ceteros scriptores in eadem occasione abstinuisse ostendendum est, id quod maxime in iis voculis, quae ubivis occurrunt, ut pronomina praepositiones coniunctiones, fieri potest. Sed in reliquis verbis haec observari saepissime non poterunt et adhuc tam pauca certa sunt, ut de multorum scriptorum patria maximae dissensiones sint.

Sed ut redeam in viam, quae praeter Apulei rhetoris flores et flosculos *tumoris Africi* propria habentur — cf. e. c. Budinszky, *Die Ausbreitung der lateinischen Sprache* e. q. s. 1881, p. 260 — ut verba incohativa frequentativa intensiva sine sensus mutatione adhibita, translatae et poeticae dictiones — Sittl has e Vergilii studio fluxisse putat, sed omnino prosae et poeticae elocutiones, postquam usu tritae sunt, misceri solent — malus denique verborum ordo, ut concinnitas et levitas orationis plane contemnatur ac desit, haec et talia in omni posteriore sermone pari fortasse frequentia inveniuntur.

et in libro secundo, quem *senio* confectus composuit, haec:

294 *sermo si planus pedestri se tenet modestia,*
295 *disputandi quem tenorem doctiores imperant,*
verba si non appetita nec remota plurimis,
sed fere communis usus et tamen non obvia
carminis servant honorem, non iacentis cantici,
quo supersidens trapeto signa gyris temperat,
300 *(sufficit vitare labes et carere sordibus,*
pro statu rerum dolare[1]) *lineam fandi parem,*
liberam scholae nitore, vatis exutam stola,
quae tropos omnes relinquat et superba schemata,
neglegens ut semet ipsa laudem ab incultu ferat)
. . . .
311 *hunc modum si competenti pertulit ductu stilus,*
sive proviso tenore cessit effectus labor,
acrius vos pendite ista . . . . .

Haec autem quando scripta sint cum quaeritur, mihi quidem ea aetas, cui Schultz Terentianum attribuit aptissima videtur esse. Nam cum iam medio saeculo tertio etiam ICtos, qui diutissime simplicem et sinceram orationem conservaverint, magis magisque colores rhetoricos inducere[2]) videamus, Terentianus melius iudicavit, cum idem sentiat, quod Fronto his verbis praecipit[3]): *summum eloquentiae genus est de sublimibus magnifice, de tenuioribus frugaliter dicere.* Ac cum Frontonis studium antiquitatis modice imitetur, Apulei novum stilum, fortasse quod aetate iam provectus erat, plane aspernatus est et *liberum scholae nitore,* i. e. rhetorum, sermonem appetivit.

Nam Terentiani sermo cottidianus est poetico quodam colore infucatus et perpaucis verbis vetustis aspersus.

Etenim quae inveniuntur orationis artificia, magis usitata erant et ut ita dicam ultro profluxerunt, quam arte et studio quaesita sunt[4]). Laxe omnino plerumque Terentianus enuntiata adserit neque veterum Romanorum ad exemplar particulis aut pronomine relativo pro demonstrativo posito sententias conectere studet. Atque tota in verborum structura ars ea fere re continetur, ut ubi verba libera neque rebus nimis adstricta sunt bina enuntiata inter se coniungat. Nam ut solito scriptorum Romanorum more rerum bimembrem enumerationem amat, ita oratio ei bipartita in deliciis est.

---

1) Coni. Buecheler; cf. Cic. de or. II § 54 *neque perpolivit illud genus, sed . . . . sicut potuit dolavit.*

2) Cf. Kalb, R. J. passim, imprimis p. 132.

3) p. 127 Naber.

4) Ut adnominationes, cum vix in ternis verbis inveniantur, plerumque fortuitae sunt, aut magis sensu ducente quam de industria positae praeter prooemium, in quo saepius inveniuntur.

Nec non collocatio verborum sermonem cottidianum sapit. Nam cum aliorum verborum tum particularum collocatio valde insolens saepe et mirifica est, atque adeo ut Lachmann id inferioris aetatis indicium esse professus sit. Quod concedere nequeo. Neque enim natura rerum et linguarum progressu fieri solet, ut posteriores scriptores in hac re liberius se gerant. Sed omnino in sermone cottidiano et vulgari omnibus temporibus verba multo liberius et solutius quam vulgo credebatur posita sunt. Velut discrimen quod inter Vitruvium et eius aequales hoc nomine intercedat exemplis ab Eberhardio (De Vitr. gen. dic. part. II) collectis cognoscere operae est pretium[1]). Deinde cum ad alias rationes tum ad hanc metrorum necessitas maximi momenti fuit; cf. quae infra in excursu disseram. Accedit tertia causa gravissima. Nam saepe inusitate particulae ponuntur, ubi metra nulli impedimento sunt, et omnino pluribus locis et insolentius saepe verba collocantur, quam ut hoc ex cottidiani sermonis usu — neque enim umquam quisquam ita scribere debebat — aut e metrorum difficultate repeti possit. Itaque hoc non temporis indicium est, sed laboris ad insuetam verborum positionem conlati. Hac enim re, si recte iudico *stili levare siccioris taedium* (282) et, cum ab inculto sermone non recedere videretur, tamen poeticum quendam et ab oratione communi discrepantem colorem inducere studuit, quem sonoris rhetorum verbis aut poeticis dictionibus natura argumenti nec poterat comparare nec debebat. Itaque cum studium neglegentiae accedat, iam altera saeculi secundi parte verba non minus quam tertio saeculo tam insuete collocari potuisse interim concedendum est.

Sed haec quae de elocutione Terentiani dixi ad sequentia recte aestimanda sufficere puto. Itaque accuratius ea exponere aut exemplis inlustrare nunc non in animo est, sed statim ad copiam verborum et ad syntaxim transibo, postquam paucis praemonuero, quatenus Terentianus metris impeditus sit.

Excursus.

Metra Terentiano impedimento fuisse.

Carminis didactici ratio prorsus alia est ac melici vel heroici. Ibi enim cum liberae et metris magis adiutae quam impeditae sententiae progrediantur et verba poetica effundantur, in artium explicatione, praesertim autem in tam ieiuna materia quam est metrorum tractatio, sermo non libere evagari nec verba metris apta eligi possunt, sed quas sententias res exponendae flagitant, accurate metris exprimendae sunt.

1) Cf. etiam Dziatzko ad Ter. Phorm. 261 et in suppl. crit.

Itaque naturalem sermonis simplicitatem metris saepe perturbari quasi a limine consentaneum est. Quod reapse factum esse Terentianus ipse cum alibi tum his verbis confiteri videtur:

305 sqq. *dum tamen rebus minutis, quas pedum liber quoque*
vix queat proferre sermo noster offensa sine,
labili versu ministret inretusos exitus.

Idem multis rebus comprobari potest. Ac primum quidem in exemplis et in nominibus propriis Graecisque et in artis vocabulis longas corripere brevesque producere aut hiatum admittere non dubitavit, id quod exemplis inlustrare, quoniam de re metrica in hac dissertatione non agam, nunc supersedeo. Deinde nomina[1]) nominumque formas[2]) genera[3]), in exemplis adferendis casus[4]), verba[5]) verborumque formas[6]) genera[7]) modos[8]) tempora[9]) permutavit. Iam in enumerandis rebus quanta varietas coniunctionis, quam varius omnino particularum usus, quam mira multis locis collocatio conspiciuntur. Neque dubito quin persaepe haec metris effecta sint. Quid? quod et praepositiones commutavit. Semper enim longam syllabam *in duas breves solvi,* sed in vv. 1454 et 2352 *solvi per duas* dixit.

Haec autem metrorum difficultas eo etiam augetur, quod versus maiores pleno enuntiato Terentianus claudere solet. Nam quaecumque tetrametrorum troch. catal. paginae oculis perlustrantur, paucissimi versus inveniuntur in fine interpunctionis notis non instructi[10]), non ita multi pro portione in ipso *corpore metri* distincti, in his autem plurimi in ipsa caesura separati[11]). Hac igitur de causa saepe

---

1) ut multa deminutiva: *fulgidulus funiculus gemellus Graeculus limula litterula longulus;* brevem syllabam 2198 *parvam,* alibi *breviorem* aut *minorem,* liquidam saepe *udam,* 1249 *uvidam,* paenultimum 2892 *prope ab ultimo pedem* dixit; cf. etiam 1385 *trochaeus . . . syllaba longus priore, parcior novissima,* alia multa.

2) imprimis accusativos in *-on* finitos.

3) ut *finis* semper generis masculini est praeter v. 2083 *debĭtă finis.*

4) Cf. v. 218 cum v. 785.

5) ut *vocare vocitare, nominare memorare, iugare iungere, suscipit* 1186 = *excipit,* alia multa cf. etiam p. 307 sqq.

6) ut *siet, coeperīmus, sustulerīmus, dixere* similia.

7) Cf. 112 *necesse est tenere labra linguamque . . . . reduci.*

8) Cf. 1365 δίβραχυν *dixere Graeci quod sit ambabus brevis.*

9) Cf. 1209 *quando residet et geminaverit . . . reddetur.*

10) Saepius in fine distinguendum est, ut v. 406 sqq. lego:

nec fuit longis iuganda υ (*vel* M) *brevis vocalibus* (*vocalium* M),
syllaba ut diphthongos illa (*ulla* M) *temporum fieret trium.*
non ita est, nec prima longis υ *dedit nativitas,*
utriusque verum origo iure diphthongos fuit.

Adhuc post *syllaba* et *utriusque,* non ante distinguebatur. Post v. 201 Keil punctum omisit.

11) Editores hoc interdum non satis respexerunt; ego 486 post *semper,* non ante interpungo; item in hexametro 1081 verba *quas dixi* pri-

ideo tantum addita verba leguntur, ut versus expleantur, ut *convenit*[1]) 567, 1344, 2285 alibi, *necesse est* 788 *(cum choros necesse est dicere), solet* 983 *(fraus velut scribi solet), sic* saepius (ut 992 *declinare sic* αἰϲχροὺϲ *solent), parat* 1137 *(parat dare temporis auctum)* alia multa, saepe etiam tota altera versus pars supervacanea est. Quid igitur mirum, quod non solum e prioribus libris in secundo versus iteravit[2]), sed saepius exitus aut initia versuum repetiit; cf. (202 = 227), 288 = 376 = 388, 494 = 665, 502 = 515, 533 = 544, 679 = 786, 714 = 739, 789 = 834, 817 = 945, 1020 = 1265, 1040 = 1257, 1045 = 1067, 1077 = 1158, 1085 = 1219, 1115 = 1137, 1130 = 1181, 1126 = 1260, 1156 = 1196 = 1226, 1381 = 1415, 1670 = 1688, 1680 = 1682 = 1684, 1958 = 2135, (2152 = 2637), 2202 = 2322 = 2329, 2315 tot. = 2333, 2318 = 2326, 2341 = 2344, 2575 = 2823 (cf. 2827), (2676 = 2715), 2923 = 2927.

Ac multa alia conferre et exempla ex hoc ipso libello multiplicare licet, sed haec paucula sub uno conspectu posui, ne umquam quid versus ad sermonem valerent animo excideret. Nam uno quoque loco haec indicari, praesertim cum saepe in toto enuntiato sentiri magis quam in singulis verbis demonstrari possint, nequeunt. Neque debent. Nam quamquam Terentianus enuntiati quam formam eligeret aut cui neglegentiae indulgeret, quae verba sumeret aut quo ordine poneret, saepe metris respectis moderatus est, tamen non dubito quin in universum non ita multo plures in syntaxi, quam exempli gratia nomino, licentias metro coactus admiserit, quam in prosa oratione admissurus fuerit.

De copia verborum.

Sermonem tractare priusquam coepi, ut firmo solidoque quasi fundamento niterer, non solum rariora vocabula, sed quae omnino alicuius momenti esse possent, collegi et quae de isdem verbis ab aliis scriptoribus sive eodem sive alio sensu adhibitis dicenda erant quantum potui addidi. Hunc autem indicem verborum memorabilium quoniam nunc non subiciam, nonnulla hic verborum genera tamquam specimina perlustremus, ut tamen de vocabulorum copia iudicium fieri possit.

Numerum verborum non amplum esse nemo negabit neque quisquam amplum exspectaverit. Neque enim in tribus milibus ver-

---

oribus adiungenda sunt. Praeterea in enumerationibus binas res copulandas esse non semel e caesura cognoscitur.

1) *Convenit* 783 cum gerundivo coniunctum Terentianus fortasse e communi usu mutuatus est.

2) ut 354—365 (= 1306—1313) alios, cf. Keilii notas.

suum, praesertim cum materia angustis terminis circumcisa sit, magna vocabulorum copia adhiberi potest, et quod dicendi genus argumento aptum esset, humile dico et consuetum, Terentianus, ut est sobrius, recte cognovit, quod cum omnibus versibus supra adlatis tum his ostenditur:

284 *intueri vos oportet . . . .*
296 sqq. *verba si non appetita nec remota plurimis,*
sed fere communis usus et tamen non obvia
carminis servant honorem.

Ac tamen in singulis rebus exprimendis satis varium se praebuit, velut ut litterarum aut vocum ordinem describeret, verbis transitivis et intransitivis usus est his:

†**accedere**[1]) **post:** 1158 *accedit littera post dactylon.*
addere.
adhaerere 1741 per se positum, 786 cum dativo coniunctum ut plerumque apud poetas atque post Christum etiam in prosa.
†**adiacere** verbum ipsum usitatum est, sed 1035 et 1320 insolenter a Terentiano ad ordinem litterarum designandum translatum.
adiungere.
adnectere.
adponere.
anteponere 217, 575, 678 ut ap. Tac. et Quint. proprio sensu locali usurpatum est.
aptare 89 *consona vocalibus aptare,* 1576 *aptare duobus (temporibus) tria;* similiter hoc verbum post poetas aevi Augustei posteriores scriptores saepius adhibent.
claudere 2618 *claudit longa brevem alteram* i. e. sequitur.
coire.
cohaerere.
comitari 1087 *pedem primum nisi pes comitabitur alter.*
comparare 2966 *trimetro epodum comparat.*
compellere sequi 888 *Graecus compellit illam (litteram* μ*)* δέλτα *sequi.* De hoc verbo cum infin. coniuncto v. infra, ubi de modis egi. Maecianus, qui fuit temporibus Antonini Pii et sermone vulgari usus est, hoc verbum undecies, verbum *cogendi* quinquies cum inf. habet.
conectere.
coniungere.
consequi 762, 1555, 1639, 1903, 2842 minus bene ad ordinem designandum pro simplici verbo *sequendi* adhibetur, cf. Krebs s. v.
continere 1215 *vocalis si udam contineat* i. e. subiectam habeat vel si vocalem consonans liquida sequatur.

1) Quae insolenter a Terentiano usurpantur, his in paginis addito crucis signo notavi, quae ab eo solo, signo duarum crucium.

convenire 874 *uda secunda paene solis convenit vocalibus;* similiter ap. Ter. Cic. Sall. Nep. Plin., cf. Georg. lex. s. v. II A 2 α.
copulare saepe invenitur: 974, 995, 1321, 1331, 1541, 2021, 2292, 2297, 2318, 2326, 2572.
†**subditum currere** 1156, 1196, 1226.
ante aut **post dare** saepe invenitur.
excipere 1193.
iugare et **iungere**: utrumque verbum saepissime adhibetur, ut significet: adnectere rem rei, conectere partes rei, conectere rem partibus. idem valet de insequenti verbo.
ligare = *adnectere* 375, 841, 855; = *conectere* 20, 815, 931, 1785, 2031; hoc verbum post poetas temporum Augusti etiam in prosa oratione invenitur.
ante aut **post locare.**
nectere = *adnectere* 539 et 808.
postponere.
praecedere 2290 *praecedet ergo quando cres iambicum;* hoc verbum apud Cic. Sall. Nep. Tac. non exstat, semel apud Caesarem; apud Livium et posteriores accusativum regit, cf. Krebs s. v.
†**praeditus** = *ante locatus* 159, 291, 533, 544, 632, 704, 717, 729, 753, 792, 1015, 2075; huius usus exempla lexica non adferunt, sed unum Frontonis locum, quattuor Apulei, ubi idem valet quod *praepositus.* Sed 2691 quod legitur: *quorum (carminum) exordia cum praedita videris, stabit continuum (metrum) consimili modo,* ferri posse mihi non videtur; conicio *prodita* aut *reddita.*
†**praeesse** 1330 *i et u non hoc valebunt, sive praesint alteri*, i. e. praepositae sint; nusquam similiter usurpatur.
†**praeferre**: metrorum licentia usus 944 dixit: *(X littera) consonis praefertur autem, cum dirempta syllaba est nominis verbive cuius, cum Latinis sermo sit, expuli cum dico* (de interpunctione versus 945 cf. indicem praepositionum s. v. *cum*); neque enim ab aliis hoc verbum sic usurpatur.
†**praeficere**: metrorum causa formis trisyllabis *praeficit* et *praefici* Terentianus insolenter ad ordinem litterarum significandum usus est 648, 872, 885, 912, 935.
praelocare litteram 290, 501, litteram litterae 529, 643; semper – ∪ – ∪ ante caesuram septenarii trochaici. Similiter adhibetur a Mart. Cap. V 522, translate ab Augustino de gen. ad litt. 7, 17.
†**praemittere** litteram, versum, sim. = *praeponere;* praeter infinitivos *praemittere* 514 et 2977 et *praemitti* 671 *(M permitti)* participium *praemissus* 725, 1803, 1933, 1940, 2712 legitur (nusquam cum dat. coniungitur). Ergo *vorgesetzt* sensu locali apud Terentianum aut *praeditus* aut *praemissus* est, prout metro flagitatur. Ne hoc quidem verbum ab aliis eodem sensu adhibetur; cf. etiam Krebs s. v.
praeponere saepius ut apud optimos scriptores.
sequi, cf. indicem praepositionum s. v. *post.*

sociare 1231 *consona nulla potest quoniam sociare secundam (udam).*
subdere et imprimis partic. *subditus* saepe usurpatur sensu addendi ut binis locis ap. Gell. et Augustin., cf. Forcell. Nota 500 ἰῶτα *post* ῠ *subdere.*
subicere saepe legitur.
†**subigere** *(u littera) nuda sed priorque quando nec subacta est consonae.*
subiugare 559 insolenter transfertur: *producta (vocalis) . . . consonae cum subiugatur;* neque enim invenitur nisi ap. Arnob. Lactant. posterioresque atque alio sensu.
subiungere = *addere* 415, 421, 1058, 1086, 1094, 1233, 1268, 1544, 1723, 1729, 1801, 1933; cf. Krebs s. v.: 'In der gewöhnlichen Bedeutung von *hinzufügen* = *addere* ist dieses Wort nicht ciceronisch . . . . Um so häufiger findet es sich im *N. Kl.*' (sequuntur loci Plin. min. et Quint.). 'Ebenso verhält es sich mit *subnectere,* welches übrigens bei Cic. u. Caesar gar nicht vorkommt' (sequuntur loci Quint. Val. Max. Iust. Hier.).
subnectere 436, 1110, 1803; nusquam apud Terentianum participia *subiuncta* et *subnexa* exstant.
subsequi = *sequi* 765, 868, 952, 2019.
†**suscipere** = *excipere* 1186: *vocalem mediam si consona suscipit una.*
urgere 2198 *dum parva longam semper alterno gradu urget;* item 1514 sq., ubi omissa syllaba in M legitur: *sed continuo carmine pedes gemelli urgent brevibus tot numero iugando longas.* editores Aldum secuti *quia* post *carmine* inseruerunt, sed *se* scribere malim; nam versui 1513 illi 1515 et 1516 contrarii sunt, ut qui *quia* addiderint sententias obscurarint.

Atque alia multa inveniuntur.

Sed nova verba fingere, quamquam nonnulla ante eum non leguntur, minime studuit. Quod ut demonstretur, nonnulla verborum genera percenseamus.

Deminutiva habet haec:

flosculus verbi causa 837 invenitur; Cic. Sen. Quint. Iuven. alii.
fonticulus 2130; Hor. Vitr. Col. al.
formula.
#**fulgidulus** metro coactus posuisse videtur: 225 *fulgidula notabo milto;* apud Terentianum solum invenitur.
funiculus 21; Cato Cic. Varr. Gell. Apul. postt.
gemellus, vocabulum ut *geminus* Terentianus saepe translato significatu adhibuit; numerus singularis significat:
a) unam rem alii parem 881 *omnis uda cum gemella rite coniungi queat* (i. e. bis poni, nisi illud *cum* coniunctionem esse putas),
b) unam rem e duabus compositam: 1343 *pedem, ictibus quia fit duobus, non gemello tempore* (i. e. duplici), 1487 *gemellus pes* (i. e. choriambus), neque aliter pluralis adhibetur 1514 *pedes gemelli* (i. e. ionici, qui sunt pedes duplices); cf. Caes. b. c. 3, 4 *legionem gemellam;*

c) duas res 623 *(i littera) gemella* (i. e. bis) *locanda est.*

Item pluralis duas res signat:

a) eiusdem generis: 633 *vel licet ponas gemellas (litteras u)*, 2921 *ut dedi gemellos* (scil. hos duos versus);

b) ita ut hic sensus non subintellegendus sit, sed vocabulum prorsus pro *duo* ponatur: 1326 *gemellis cum iugamus syllabam vocalibus.*

Lexica translati sensus exempla e Caes. Col. Plin. Mart. adferunt; adde Quer. 2, 4 *gemellas formulas.*

(†)**Graeculus**; littera h 216 *Graecula quaedam scholicae nitela vocis* vocatur; haec vox apud optimos scriptores plerumque in malam partem vertitur.

(†)**labellum** 120, 134, 144, 188, 191, 227, sed abest vis deminutiva, quam habet apud Plaut. Cic. Catull. Liv. alios.

††**limula** voce lege metri coactus usus est 284 *perpolite qua potestis crebriore limula;* similiter *lima* saepe transfertur ut ab Hor. Ov. Vell. Quint. Mart. Plin. ep. Apul.

(†) **litterula** voce iam a Cic. adhibita Terentianus propter metrum pro *littera* 215 usus est, nam vis deminutiva abest.

longulus bis propter metrum usurpavit: 2189 et 2729; hac voce Cicero ad Att. 16, 13 usus est, adverbio *longule* Plaut. Ter. Apul.

novellus ter legitur 1973, 2241, 2529, cf. supra p. 296 sq. Krebs haec habet: '*Novellus, jung,* gehört der Bauernsprache an' (Cato Cic. Varr. Verg. Ov. Col. Plin. al.). Translatum est ab Ov. Liv. Arnob. Veget. al., saepe etiam a Cypr. Hieron. Ennod. adhibitum est, 'überhaupt im afrikanischen Latein', ut ait Krebs, 'und hier ganz im Sinne von *novus*'.

opusculum vocem Terentianus fortasse e Septimio sumpsit, cf. 1881 *dulcia Septimius qui scripsit opuscula nuper*, 1975 *Septimius docuit quo ruris opuscula libro;* Cic. Hor. Veget. Auson. Solin.

plusculi 2449; Plaut. Ter. Cic. Col. Fronto (p. 69 N.) Apul. alii; Gellius ter *plusculi, complusculi* quater habet; cf. lexica et Vogel p. 21.

versiculus vim deminutivam habet 2178, non habet 1914, 2044, 2055; hoc vocabulo iam Cic. Catull. Hor. Ov. Col. Mart. Plin. ep. usi sunt.

†**vocula** propter metrum bis pro *vocalis* legitur: 116 *E quae sequitur vocula dissona est priori,* 529 o *et* υ . . ., ἰῶτα *quis si praelocetur, tres videmus voculas;* idem vocabulum 502 a Dawesio coniectum est, ubi M *vocalibus* habet, Micyllus *vocibus* scripsit. Vox *vocula* ab aureae quam vocamus aetatis consuetudine aliena, at apud Frontonem Gellium Apuleium frequentissima est (cf. Vogel p. 11) neque tamen eo sensu, quem apud Terentianum habet.

[Accedunt Septimii verba:

animula 1464 (cf. Mart. Cap. V § 518). Hoc verbum usurpaverunt Cic. ad Att. 9, 7, 1 W. Serv. Sulp. in Cic. ep. 4, 5, 4, Hadrianus ap. Spart. Hadr. 25, 9, Amm. 28, 1, 7, Augustin. civ. dei 19, 12, 3, inscrr.

(†) **canticulum** *zephyri* cf. v. 1981 et 1987. Praeter hunc locum Forcellinus Pompon. ap. Non. commemorat.

flagellum 2001. Scriptt. r. r.]

Substantiva in *—tio* et *—sio* desinentia:

alternatio 483 (cf. Paul. Fest. 7, 8) Apul. Ascl. 30 et 31, plural. ibid. 27, metam. 10, 10, Arnob. 7, 28, Macrob. sat. 7, 5, 4, Augustin. serm. 29, 1 al.

cautio 73 *instat callida cautio, ne.* Plaut. et Ter.: *cautio est, ne.* Cic. vocem cum genet. coniunxit.

compositio 443.

compressio scil. *labellorum* 190. Scribon. c. *musculorum*, Gell. *ventris,* Lact. *labiorum,* alio sensu etiam Plaut. Cic. Vitr. postt.

confusio 414, 1598 *confusio alternae silvae* (*confundere sonum* 831). Iam apud optimos scriptt. invenitur.

coniunctio 1856 particulam coniunctivam significat ut ap. Cornif. Cic. Sen. Quint. al.

(†) **conlisio** 831 *sed sonum confundit ipsa partium conlisio* (agitur de *subfice* verbo in *suffice* mutato). Item Mar. Vict. p. 66, 5 K. *litterarum vocalium inter se collisio* habet (Itaque corrigendus Krebs p. 269: '*Collidere, zusammenstossen,* und *collisio, das Zusammenstossen,* werden nie von Buchstaben und Silben gebraucht'). Aliarum rerum *collisio* ap. Iustin. Firm. Diom. Amm. Serv. ad Aen. Vulg. Marc. Emp. Ps. Cypr. (Seneca N. Q. et Plin. N. H. et Cael. Aur. *collisum* dixerunt). *Collisio* est quam elisionem vocamus ap. Macr. de diff., Serv. ad Aen., Prisc. de metris Ter., cf. lexica.

conversio vocalis in consonantem 664 (= *mutatio* ap. Cic. aliosque).

correptio vocalis 126 (contr. *productio*) Varr.-Quint.

declinatio 413 ampliorem sensum habet, quo ab antiquioribus grammaticis, Varrone, Quint., adhibetur (*declinare* 992).

dictio 1317 ut singulis locis ap. Diom. Prisc. Mar. Vict. (Apul. de diphth.) unum verbum significat, cf. Georg. s. v. I, 2. Krebs tres Prisc. locos adfert.

discretio 71 *neu discretio falsa sit rerum;* haec vox similiter a Mar. Vict., Chalcid., in Vulg., a Pall. Amm. adhibetur, alio sensu ab aliis quoque posteriorum scriptoribus temporum. Cf. etiam Krebs s. v.

dispectio 1607 *ne dum requiris tarda sit dispectio.* Lexica unum locum adferunt: Tert. res. carn. 39.

distinctio 1356, 2769, 2776, 2779. Cic. Sen. Plin. Quint. Plin. ep. al.

divisio saepius ut 2589, 2730, 2819, 2849.

exclamatio 1590 *tendebat geminas pavida exclamatio voces.* Cornif. Cic. Quint. Tac.

haesitatio 328 = *dubitatio;* item Cic. Sen. Quint. Plin. ep. Tac. Mart. Cap. Vulg. singulis locis, cf. Georges.

intentio.

mutatio 1603.

occasio 1179.

oratio 277 et alibi.

portio = *pars:* 188, 199, 723, 1529, 1715 (respondet voci *pars* in v. 1714), 1737, 2117, 2124, 2477 (*prima ex trimetro portio*), 2579, 2761 (*versus utraque portio*), cf. Krebs s. h. v. sub fin.: '*N. Kl.* wird *portio* überhaupt = *pars* gebraucht'.

productio 125; eodem sensu a Cic. Varr. Quint. adhibetur.

† **progressio**, quod vocabulum omnino rarum esse videtur, singulariter 1456 translatum est: *nulla enim (non) longa solvi per duas breves potest: dum suo pedi reservet praestituta tempora, syllabarum nil nocebit longior progressio.*

ratio saepius solita significatione adhibetur, *ratio est* infinitivum regit 1008 *nec mihi ratio est Graecorum attingere* κοινάς, 1524 ἀπ' ἐλάσσονος . . . *sensum quotiens terminat aut carmina finit, longas ratio est ponere, non breves in imo, pes ut integer sit geminus.* Eiusdem constructionis singula exempla e Cic. et Tac. Georges adfert, Col. *minime est rationis* cum infin. coniunxit. Apud Gell. etiam *consilium est, ius est, potestas est* infinitivum regunt.

in *—tas:*

† **benignitas** 2045: *urbem tenuem fovent opum benignitate.*

brevitas 181; vox est usitata.

diversitas 293, 365 *d. syllabarum,* 392 *nostra Graecis cum sonis diversitas;* Sen. rhet. Plin. Min. Quint. Tac. Suet. Flor. Apul. postt.

Latinitas 1303 *Romuli Latinitas* (= sermo Romanus); Cornif. Cic.

lēvitas 281 *modorum sonora levitas;* ita probatissimi scriptt.

nativitas 287 *nativitas* (scil. litterarum), 408 (syllabarum ωυ et ηυ), 452 (litterarum ε et ἦτα, ο et ω) *temporum momenta distant, non soni nativitas.* Ulp. Arnob. Tert. Hieron. Oros. (cf. lexica et Krebs; Paucker, Subr. scrut. s. v. Cass. Fel. et Cael. Aur. locos addidit.

novitas vox usitata saepius invenitur ut 1922 et 2403.

potestas = *vis, Geltung, Bedeutung:* 545 *quanta vero sit potestas singulis iunctis sibi* (scil. litteris *i* et *u*); conferri possunt quae Georges s. n. I et Krebs adferunt.

proprietas 107; Cic. Liv. Sen. Quint. Suet. Gell. Iustin. ICti.

proximitas 183 *ut cuique* (litterae) *est proximitas loci sonive;* vocem proprie Ov. et Vitr., translate Ov. Quint. Apul. ICti (cf. Kalb JL) adhibuerunt.

vetustas 1580 *hexametros tradit genitos duo prima vetustas,* 2500 *quem credidit vetustas . . . Saturnium vocandum;* cf. Sil. I 26 *sic credidit alta vetustas.*

virginitas 2155 *florea v.;* Cic. Verg. Ov. Amm.

in —*tus* et —*sus* (IV. decl.):

accentus 1433 *Italum si quando mutat Graius accentus sonum* cf. Nettleship, Contrib. to Latin Lexicogr. s. h. v.: '*accentus* is not quoted from any writer earlier than Quintilian (I 5, 22), and may have been coined by Verrius Flaccus or Pliny'. Cum Nigidius Figulus *voculatio* (cf. Gell. XIII 26, 3), Varro *prosodia* (cf. Gell. XVIII 12, 8), Cic. (or. 58) *vox acuta, sonus, intentio vocis* vocabulis usi sint, *accentus* invenitur Quint. I 5, 22, Gell. XIII 26 (25), 3 *[quem accentum nos dicimus, voculationem appellat]*, Front. ad Anton. p. 158 N., Mart. Cap. III, § 268 sqq., Serv. ad Aen. I 32, II 476, Diom. p. 430 K.

accessus 1105 *temporis accessu ... est reddita longa* 1115 *sentiet* (dactylus) *accessum momenti et temporis auctum.* Cf. Krebs s. h. v.: 'Nicht nur *Sp. L.*, sondern schon bei Sen. ir. III 1, 5 findet es sich in der Bedeutung *Zusatz*, *Vergrösserung* für *accessio*, *incrementum*'. Eandem significationem habet Cod. Theod. VI 35, 7.

actus 2205 *at qui cothurnis regios actus levant.* Hic sensus inde a primo p. Chr. n. saec. invenitur; cf. Krebs s. h. v.

adventus.

auctus 1115 *dactylus...sentiet accessum momenti et temporis auctum,* 1137 *dare temporis auctum.* Lucr. Liv. Vitr. Vell. Lucan. Sen. Plin. Tac. Plin. ep. Apul. Solin. Cf. Krebs: '*auctus* ist *A. L.* und *N. Kl.*'

captus 280 *captus ut meus ferebat,* 1286 *pro captu lectoris habent sua fata libelli.* Cf. Krebs: '*Captus* kommt als Subst. in der bildlichen Bedeutung *Einsicht, Fassungskraft* in der besseren Sprache bei Terenz, Cicero und Caesar nur in der Redensart *ut captus est* mit einem Genetiv Plur. vor, aber nie, ausser im *Sp. L.* (i. e. post Antoninos) mit Praepositionen wie *supra* und *pro* verbunden'. Sed cf. Gell.: *pro aestimato captu sollertiae.*

casus 802 *casus unus ni probaret,* 1050 *unicus efficiet casus.* Cf. Krebs s. v.: 'Was *casus* = *Fall* oder *Ereignis* betrifft, so sind wie im Deutschen, so auch im Lateinischen Ausdrücke wie *in huiusmodi, tali, simili casu* u. dgl. ganz gewöhnlich' e. q. s. Sensu grammatico et apud Terentianum et apud alios scriptores usitatum est.

complexus 1226 *nunc libera namque utraque amplexu alterius nec subdita currit* (scil. consona liquida); similiter Quint. hac voce usus est.

ductus 311 *hunc modum si competenti pertulit ductu stilus;* translate etiam Quint. IV 2, 53 et IX 4, 30 hac voce usus est; cf. Forcell. s. v. in med., ubi Ernesti et Spaldingi de his locis sententias adfert. Ipsa vox iam a Plauto et Cic. adhibita est.

effectus 382 (diphthongi) *semper effectum duorum temporum custodiunt,* 595 *ut effectus probetur, consonans cum fiet i;* ap. Cic. Liv. Quint. al. saepius exstat.

exitus 189, 307, 346.
hiatus 1294 *mors avide nigros pandebat hiatus;* verbum usitatum est.
ictus 119, 1343.
incultus 304 *neglegens ut semet ipsa* (oratio) *laudem ab incultu ferat;* lexica duos Sallustii, unum Livii locum adferunt.
lusus 2752 *esse hoc* (metrum) *lusibus aptum;* poetae temporum Augusti, Sen. rhet., Sen. fil., Quint., Plin. ep., Suet. Gell. Lact. al.
meatus 97 *his* (mutis consonantibus) *caeca soni vis penitus subest latetque, ut non labiis hiscere, non sonare lingua ullumve meatum queat explicare nisus;* Quint. et Plin. ep. habent: *m. spiritus, animae.*
motus 1367.
nisus (M constanter *nissus*) 27, 97, 114, 245; vox usitata erat.
orsus 1099 (syllaba producta) *pedis efficit orsum,* 2083 *sed carminis orsum peragat debita finis;* lexica duos locos adferunt: Cic. poet. de divin. II 63 *vani pectoris orsus* et Culicis 2 *ut araneoli tenuem formavimus orsum.*
ortus 143 *nitamur ut O*[1]) *dicere, sic citetur ortus* (litterae U), 600 *ut sit* AT IV *pes et inde versus ortum sumpserit,* 1595 *et hinc* (i. e. e versu ἰὴ Παιάν, ἰὴ Παιάν, ἰὴ Παιάν) *pedum tot ortus est iambicus.* Vocabulum *ortus* saepius invenitur, imprimis ap. Cic.
plausus 2254 *plausu pedis;* vox usitata est.
positus 1006 (syllabas) *facili positu et plana ratione patentes,* 1072 *quae tali positu* (i. e. ita locata) *obstant,* 1099 *vocalis ..., si positu longa efficitur.* Cf. Krebs: '*Positura* und *positus* sind *N. Kl.* und oft *P. L.*' Vocabulum *positus* eodem sensu quo a Terentiano adhibitum est a Gellio IV 17, 8.
rictus 98, 112, 117; vox usitata est.
†**situs** vocem usitatam plerumque ad metrum recte constituendum adhibuisse videtur: 607 (syllaba) *situ iuvatur* (i. e. positione longa fit), 646 *Aeolica gens tunc digammon .... scriptitat, mutet ut situm figurae, quando mutabit sonum,* 1407 *ordinis situ repugnans* (dactylus anapaesto), 2791 (commata dari) *non hoc quo modo sunt situ, versa sed vice pristina.*
sonitus saepius legitur ut 102, 105, 193, 201, 203, 208, 236, 264.
spiritus 237.
status 301.
tractus 2234 (comici) *vitiant iambum tractibus spondiacis* (sic Keil, *spondaicis* M); singularem Cic. habet: *quanta haesitatio tractusque verborum.*
usus 129, 648 alibi.
versus saepe exstat.
volatus 541 exemplum est; Cic. Catull. Martial. Apul. Claud.
vultus 160.

---

1) Describi apertum est, sonus U vocalis quomodo conficiatur, itaque cum adhuc U scriptum sit, O scripsi.

in *—men* et *—mentum:*

acumen 318 *non enim cursim aut remisse tam minuta acumina adsequi quicumque poterit.* Ita 'de subtili dicto, aut invento aut argumento', ut ait Forcellinus, a Cic. Hor. Arnob. adhibetur.
carmen saepe exstat.
certamen 48 parum definite laborem significat athletae senis.
cognomen 1931.
discrimen 835 (litterae liquidae) *pedum vel hinc vel inde sublevant discrimina;* cf. Gell. *discriminum ac differentiarum tenuitates* et similia.
††**docimen**, cf. paulo infra p. 318.
examen 81 *par examinis aestus est, ceu sublimia disseras,* 1290 *in vestro satis est examine cautum.* Vox a poetis Ov. et Stat. et a posterioribus Solino Lactantioque hoc sensu adhibita est.
excrementum 2611 *primas capiti duas excrementa* (Mar. Vict. 149, 34 K. *incrementa*) *putant.* Haec autem vox a verbo *excrescendi,* non *excernendi* derivanda ap. Mart. Cap. et Sidon. singulis locis invenitur.
nomen[1]) saepe legitur.
pronomen = *Fürwort* 709, 1665; Varr. Quint. al.
†**spiramen** vocabulo Terentianus peculiariter usus est; 228 *spiramine leni . . . hanc* (scil. litteram *f*) *ore sonabis,* 784 *spiramen addit* (*h* littera) *vocalibus,* 795 *U cum carens spiramine* (i. s. sine *h*) *ante vocalem locatur.*
stamen 930, 1059, 1178, 1295.

in *—tor* et *—trix:*

altrix 342 *artium parens et altrix Graeca diligentia est.* Pacuv. Laev. Cic. Verg. Sen. apoc. 7 Val. Fl. Amm. Auson. Ambros.
auctor 1360 et alibi.
[**dominatrix** 2061 in fragm. inc. poetae: *dea belli dominatrix;* praeierunt Cic. de inv. 1, 2 et Sen. Phaedr. 90, praeterea vox in Vulg. bis exstat.]
ductor 1360 *auctor et ductor melorum* (scil. pyrrhichius); ita optimi script.
lector 465, 1286; Cic. Quint. Mart. Gell. Apul.
ultor 2187 *iambe . . . ., ultor impotens tui;* vox usitata est.
versificator 1012; Quint. X 1, 89 *(versificator quam poeta melior),* Iustin. Vopisc. Beda; cf. etiam Krebs s. v. (*versificatio* iam Col. habet).

[Scriptores elegantes saepe ut accurati essent haec verba pluribus exposuerunt, sed usus cottidianus iis carere non poterat. Amantior autem figurae in *-tor* Augustinus est; cf. Paucker Spicil. Addend. p. 134 adn. 26.]

---

1) 662 Lachm. *momen* coniecit et certe quod U praebet ferri non potest. Sed ne vv. 663 et 664 sensu priventur, litterae I et U commutandae sunt: *nomen U quod consonantis* (i. e. *digammon* nomen habet), *I vicem solam gerit.*

Adiectiva quae in —*alis* et —*(b)ilis* exeunt:

††congregalis, cf. paulo infra p. 318.

disparilis 1562 *disparili metro* Cic. Varr. Col. Plin. Gell. Amm. Claud. (*dispar* 1381, 2335, 2388, 2509, 2550); cf. paulo infra s. v. *parilis*.

dissolubilis 2224 *est ut longa dissolubilis* i. e. ut longa syllaba in duas breves dissolvi potest; Georg. binos Cic. et Lact., singulos Tertull. et Augustini locos adfert.

facilis 1006.

immobilis 2092 *apelassonos immobilis omnis synaphia est;* vox est usitata.

labilis 307 *labili versu;* hanc vocem, quamquam apud priores non exstat, tamen unusquisque fingere poterat; invenitur ap. Arnob. Amm. Augustin. Cael. Aur.

memorabile *carmen* 2587; etiam ap. optimos scriptt.

mobilis 2152 *mobilis hic locus* (scil. versūs), idem 2556 et 2637 legitur; vox usitata est.

nexilis 515 *i.. Romana lingua non potest praemittere, edat ut diphthongon ulli nexilis vocalium.* Vox invenitur ap. Lucr. Varr. Ov. Mart. Cap. Prud.

novalis 179; vox non raro invenitur.

parilis vox propter metrum a poetis ut a Lucr. Cic. poet. Ov. Nemes. al. saepius adhibitum est, et ita a Terentiano 263, 265, 1568, 1968, 2696, 2804.

pastorale *carmen* 2123; idem Diom. commemorat; (*pastoralis* Cic. Varr. Verg. Liv. Col. Plin. Macr. al.).

[**pluraliter** 463; Sen. et alii.]

principalis = *ursprünglich* 438 *principali in corpore* (scil. verbi), 460 *principali in nomine,* 462 *principali verbo,* 701 *principale sed videmus esse quis quo nascitur cui;* eodem sensu a Cic. *causae,* a Quint. *significatio,* a Gellio *verba principalia* vocantur.

probabilis 386; Cic. Nep. Liv. Col. Plin. Gell.

stabilis 45.

tractabilis 66 *tr. pondus;* Cic. Verg. Ov. Stat. (qui ipse quoque *tractabile pondus* habet), Plin. ep. Lact.

vocalis substantivum ut ap. Cic. et Quint. saepe invenitur; *litterae vocales* 647 commemorantur, *elementa vocalia* 86, *vocalis sonus* 565, 642, 752, 764, 968. Notanda haec sunt: 139 *vocale sonantes* = *vocales*, et 373 (littera u) *interim vocale et ipsum, sumpta propter quod fuit, non tuendo syllabarum saepe mutat regulam.*

in —*ivus*:

dativus *casus* 702, *dativo singulari* 711. Quint. Gell. postt. (Varro L. L. *casus dandi*).

nominativus 465, Varr. Quint. Prisc. al.

†subditivus insolenter adhibetur 2221; (trochaeus) *habet... subditivum tribrachyn*; sed significatio, quam haec vox Arnob. V, 32 habet, non ita distat; alio sensu iam ap. Plaut. Cic. Suet. invenitur.

Nomina cum *in* privativo composita:

immobilis cf. paulo supra p. 316.
immotus 2638; inde ab Augusteo aevo saepe usurpatur.
immunis 46; vox usitata est.
impar 2202 *impari tamen loco,* item 2249, 2322, 2329, 2336 (i. e. in pede primo tertio quinto); hoc in lexicis non inveni, sed 2303 *numerus impar* usitate adhibetur.
impatiens 1285 *deses et impatiens,* cf. Krebs s. v. 'Es gehört zu denjenigen Wörtern, welche durch Verg. u. Ov. empfohlen im silbernen Latein gerne verwendet werden' e. q. s.
impotens 2187 *ultor impotens tui;* ita probatissimi scriptt.
incultus cf. paulo supra p. 314.
inlaesus = *integer* 2830 *inlaesum hexametrum;* Ov. Sen. Tac. Plin. ep. al.
inopinus 1922 *novitas inopina meleos;* haec vox a poetis adhibita est Verg. Ov. Val. Fl., sed etiam a Tac. Plin. pan. Amm. Or. Ennod. cf. Krebs s. v.
(†† **inretusus**, quamquam nusquam exstat, Santen 307 recte coniecisse videtur, *in retusos* M.)
inscitia 2237 *in metra peccant arte, non inscitia;* haec vox usitata est.
integer 1525.
[**integrare** paulo insolentius adhibetur 1684: *post tres pedes reperta* (syllaba) *nomen integrat* = plenum reddit; Cic. Lucr. Verg. Liv. Tac. Gell.]

Verba frequentativa et intensiva:

cantare 1886 *hymnum,* 1892 *Ianum,* 2492 *cantare quae solemus;* ita opt. scriptt.
cantitare 2854 *Musis cum lyricum refert eundem consonantia verba cantitasse;* hoc verbum iam ap. Ter. Afran. Cic. Varr. invenitur, item ap. Suet. Apul. Gell. Amm. Augustin.
citare 143 usitate adhibetur: *hanc edere vocem quotiens paramus ore, nitamur ut O*[1]) *dicere, sic citetur ortus;* idem verbum Lachm. 1845 coniecit: *ithyphallica porro citarunt musici poetae,* (M. *dictitarunt,* Ald. *dicarunt*); cf. Cic. de or. I 251 *c. paeanem,* Hor. sat. I 3, 7 *cantare io Bacche.*
crepitare 1937 *crepitent tibi terga pharetra* Terentianus versum Livii Andronici esse dixit; hoc verbo raro veteres, saepe scriptores Augustei aevi usi sunt.
detrectare 1368 *tertium detrecto nomen;* verbum a Cic. non usurpatur, semel a Caes., a posterioribus non ita raro.
dictitare 512 *syllabas communes Graeci dictitant* κοινάς, 654 *ille ver hoc* (scil. ἦρ) *dictitat,* 887 *quando* μνήμην *dictitat;* ita iam

1) Cf. p. 314 adn.

priores dixerunt, cum dupl. acc. Hor. Tac. Suet. *(puellas pueras et pueros puellos dictitare)* verbum coniunxerunt.

pavitare 1930 *attoniti Troes . . . pavitant;* Ter. Lucr. Verg. Val. Fl. Sen. poet. al.

†† **perscriptitare** cf. paulo infra in hac pag.

pulsare 200.

receptare 965 *litteras autem receptant saepe ternas syllabae;* eodem sensu a Ter. Liv. Tac., in Itin. Alex. adhibetur.

†**recursare**, quod verbum a Plaut. Lucr. Verg. Sen. Tac. adhibitum est, ap. Terentianum ut verba *currendi* et *recurrendi* vim propriam amisit: 1367 πυῤῥίχιος *idem vocatur, quippe et actus*[1]) *pyrrhichae tam cito motu recursat quam breves hi sunt soni,* 1395 *tunc sequentur ceteri, ut pedes sibi recursant temporum adversi vice.*

scriptitare = *scribere solere* 645; ita Plin. N. H. 13, 48 et Vel. Long. 57, 21 K verbo usi sunt, alio significatu etiam Cic. Tac. Plin. ep. Augustin.

temptare 258 ut ap. Nep. Verg. Ov. Hirt. b. G. cum inf. coniunctum est.

tractare 1354.

vocitare = *vocare* 1462, 1487, 1494, 1509, 1556, 1830, 1929. Hoc verbo Varr. Lucr. Cic. Nep. Liv. Plin. Tac. Vopisc. alii usi sunt. [Adde lexicis Claud. Mamert. (cf. Paucker Subr. add. l. L. p. 21) et Quer. 47, 19.]

Haec verba solus usurpavit:

[**absonare** 2024 secundum Sant. ad v. 307, sed hoc verbum saepius adhibitum esse apertum est, quod in Corp. gloss. II 5, 18 haec leguntur: *absono* ἀπηχῶ, ibid. 19: *absonui* ἀπήχησα.]

congregalis 1317 *vinculum nam signat ista congregale dictio* (scil. *syllaba*). [*Congregabilis* apud Cic. de off. I 157, Ambros. de off. I 27, 128, Eulog. in somn. Scip. p. 402, 6 B.]

disserare 98 *vocalia rictum nisi iuncta disserarint.*

dissonorus 190 = *dissonus.*

docimen 1932 *inserit Inoni versus puto tale docimen; documen* semel ap. Lucr. VI 392 exstat.

fulgidulus 225 *fulgidula notabo milto.*

[**inretusus** 307 coni. Santen; cf. p. 317 h. l.]

limula 284 cf. supra indicem deminutivorum.

perscriptito 340 ἄλφα ἰῶτα λάβδα cίγμα *lege metri cogimur syllabis perscriptitare, non figuris singulis;* (*perscribo* 1626).

[**sesquatus** 1577 ap. Augustin. mus. I 9, §§ 17 et 18 atque IV 9, § 10 invenitur.]

[**tenaculum** 29 verbum Santen a Saxone grammatico in Hist. Danic. VII p. 158a usurpatum esse dicit.]

trilongus scil. pes 1401 (ita Diom. 479, 1 solus *tribrevis*).

---

1) Sic malim pro *aptus.* Nam si *aptus* cum M legis, quomodo *et* explicas? et quos sonos hic putas commemorari?

Sed haec omnia fere metrorum legibus coactus posuisse videtur pro illis: *dissonare, congregabilis, reserare, dissonus, fulgidus, lima, perscribere*[1]).

Sed Terentianum vocabula novare non studuisse et ab Apuleio Tertulliano[2]) Hieronymo Augustino longe distare elucet. Immo satis cautum et diligens iudicium in verborum delectu praebuit, ut etiam hac re eum saec. II. non posteriorem esse probabile fiat. Neque enim habet verba desuperlativa quae inde ab Apuleio leguntur (cf. Roensch, It. u. Vulg. p. 172 sq. et dissertt. Apul.), aut a comparativis derivata, quae praeter alios eorum temporum scriptores etiam Papinianus ICtus praebet (cf. Leipold p. 48) aut decomposita praeter *superaddere* 1988, quae iam in argentea quam vocamus Latinitate non ita rara sunt (cf. Draeg. Hist. Synt. I² p. 138) [illud ipsum verbum *superaddendi* iam Verg. ecl. 3, 38; 5, 42 et Prop. II 13, 33 habent, e posterioribus Chalcid. Tim. 346][3]). Pauca idem habet neque fere nisi 'communis usus' verba frequentativa sensu non mutata aut verba cum *in* privativo composita, quae omnia saepe leguntur apud Apuleium et Tertullianum.

Immo Terentiani in verborum usu proprietas haec potissimum est, ut non multa verba obsoleta aut poetarum tantum usu retenta adhibeat, sed et saepius verborum notiones inflectat immutetque et quam maxime translatis sententiarum formis verbisque tralaticiis utatur. Nam quamquam huic rei favit, quod multa verba usu contrita propriam vim plane amiserant, tamen ipsum audacius interdum verba transtulisse non est quod negemus. Sed quod verba interdum inusitato sensu atque singulari adhibuit, fortasse inde repetendum est, quod Mauri non antiquitus sermone Latino usi erant. Praeterea saepius poetarum more simplicia verba pro compositis et vice versa composita pro simplicibus posuit atque etiam alias poetarum licentias sibi sumpsit[4]).

Graeca autem verba praeter exempla et artis vocabula ab auctoribus desumpta haec tantum habet:

---

1) Septimius Serenus audacius nova verba finxisse videtur; nam in fragmentis a Terentiano commemoratis haec verba leguntur: *Aborigineus* 1900, *avipes* 1464, *cardineus* 1895, quae alibi non exstant.

2) Hauschild in diss. 'Die Wortbildung Tertullians' I p. 30 Tertullianum adhibere contendit vocabula desinentia in:

-tio	142,	in his ab ipso formata	96,
-tus (IV. decl.)	47	„ „ „ „ „	35,
-tas	46	„ „ „ „ „	40,
-men (mentum)	18	„ „ „ „ „	17,
-bilis	82	„ „ „ „ „	71,
-ivus	20	„ „ „ „ „	20.

3) Omnino verborum cum binis praepositionibus compositorum nullum genus numerosius est quam eorum quorum praepositio prior *super* est, cuius generis 96 — in his 33 a veterioribus, 63 a recentioribus usurpata — sibi cognita esse Paucker in Subr. add. l. L. p. 21 adn. 15 dicit.

4) Haec quae de verborum usu dixi, ne longus sim, exemplis non

ceryx 531 *sic* ἰοὺ ἰοὺ *tragoedus Graius et ceryx sonat;* Sen. tranq. 4, 5.
chorea 2144; Lucr. Varr., poetae aevi Aug., Manil. Mart. Claud.
chorus 1958 *in tragicis plerumque choris deprenditur unus* (scil. versus) *insertus multis non una lege creatis;* 2135 *in tragicis iunxere choris hunc* (scil. versum) *saepe diserti Annaeus Seneca et Pomponius ante Secundus.* Ergo corrigendus est Krebs, qui haec habet: '*chorus* in der Bedeutung *Chorgesang, das Lied des Chors,* ist *N. L.* (i. e. post a. 600 p. Chr. n. dictum) und ohne alte Autorität für *canticum, chori carmen,* da es nur die *Chorsänger* bedeutet'.
dialectos 649; lexica unum locum adferunt: Suet. Tib. 56.
eunuchus 1962; Ter. Cic. or. 232. Caes. b. c. III 108, 1.
heros 1609 *hexametris heroum,* 1647 *acta heroum,* 2164 *Troius heros* (hoc e Verg. sumptum est), 2747 *heroum factis;* vox a Cic. Verg. Ov. al. adhibita est.
hymnus 1883, 1886, 1934; Sen. fr. 88 et Eccl. (Lact. Prud. Ambr. Augustin. Hieron. Beda al.), cf. Georg. et Krebs, quorum ad exempla versus Terentiani addendi sunt.
melodus 1439 *optimus pes et melodis* (scil. carminibus) *et pedestri gloriae.* Adiectivum Auson. et Prud. (et alii?) usurpaverunt; cf. etiam Krebs s. v. *melodia.*
miltos 225; Plin. XXXIII 115, Ven. Fort. IX 7, 41 (*minium* vocabulum usitatius est).
palaestricus 50; Plaut. Cic. Quint. Apul. Prud. al.
schema 303 *superba schemata* (orationis); ita a rhetoribus adhibetur, Sen. contr. et Quint.
tragicus 133, 1958; vox usitata est.
tragoedus 531; Plaut. Cic. al.
tropus 303 *quae tropos omnes relinquat et superba schemata;* hoc rhetorum vocabulum a Quint. aliisque adhibetur.

Graeca autem exempla et artis vocabula Graecis litteris scripsit atque etiam 1369 vocem ἔκταςιν. Sed quamquam hac in re severiorem Cicerone epistolographo Frontone Gellio se praebuit, tamen eum certam normam secutum esse non verisimile est, neque id si factum esset, ex editione Mediolanensi accurate perspici posset[1]). Itaque Keil merito hanc editionem secutus est, nisi quod 486 εὖ, 650 ἕςπερον, 925 Νέςτορος, 927 ςίγμα (cf. 928 *nos*) Graecis litteris scribenda esse videntur. Idem fortasse in vocem *Achaei* v. 658 cadit[2]) et in voces *arcticon stoechion*[3]) v. 1168.

---

inlustrabo; sed ex indice verborum memorabilium, qui fortasse postea edetur, facile perspiciuntur.

1) Itidem Gellii codices de hac re nonnumquam discrepant; cf. Vogel p. 12.

2) Ut 417 'Αχαιοί scriptum esse videtur [hoc enim magis ad litteras traditas accedit quam 'Αχαιῶν].

3) In Latinis lexicis non exstat.

De syntaxi.

Pro nominibus substantivis saepe adiectiva ponuntur atque primum quidem ea, quibus nomina substantiva cogitatione addenda sunt[1]). Nam ut *pes versus* talia, cum metro postulatur, nominibus reapse substantivis adduntur, ita saepe *syllaba pes versus locus* similia omittuntur, ut apud ICtos *actio lex* talia. Velut: 550 sq. *tempus unum iam tenemus esse correptis datum* (scil. vocalibus), *bina productas* (scil. vocales) *habere nec minus compertum erit,* 615 *productam* (scil. vocalem), 1094 sq. *cui si dactylici generis subiungitur alter* (scil. pes) *a geminis* (scil. consonantibus) *ortus, cui sit quoque tertia* (scil. littera, i. e. prima vocalis) *longa,* 1139 *primum decurre Maronis,* 1173 *secundo* (loco), 1209 *vocalis mediae* (syllabae), 1214 *vocalis primae* (syllabae), 1215 *veniensque* (syllaba), 1216 *praepositam longae* (vocali), 1219 *si fuerit correpta sequens* (syllaba) *et tertia* (syllaba) *talis iungenda est,* 1261 *siqua prior seu posterior* (syllaba) *correpta locatur,* 1263 *prior* (syllaba), 1264 *prior* (syllaba) *hic brevis est Ra,* 1268 *pro geminis* (consonis) *duplicem* (cons.), 1365 δίβραχυν *dixere Graeci, quod sit ambabus brevis,* 1503 *at qui brevibus praepositis deinde longas acceperit,* 1514 sq. *pedes gemelli urgent brevibus tot numero iugando longas,* 1517 *anapaestica* (metra) *fiunt itidem per* cυνάφειαν, 1566 sq. ἄρcιν *quotiens in geminis* θέcιν*ve quaeres,* προκελευcματικὸc *bina dabit, sequens quaterna,* 1612 *ex geminis* (syllabis), 1652 *creticus in nostris si levia carmina pangas raro invenitur,* 1669 *heroicus omnis,* 1713 *inde duas longas pes tertius efficit ingra,* 1724 *partes heroi,* 1760 *inde duas promptum est sic remanere breves,* 1778 *cludere comma prius.non timuere brevi,* 1857 *ut est anapaesticus iste,* 1867 *syllaba longa, sive est natura, seu fit ab adpositis,* 1868 *fiat paenultima longa,* 1870 *produc paene supremam,* 1881 *deprensus in imo est,* 1953 *prima sequentis,* [2056 *apelassonos* per hypostasim substantivum fit], 2181 *orta iambis,* 2198 *parva longam,* 2230 *secundo et talibus* (locis), 2247 *heroicus,* 2250 *dactylum aut contrarium* (pedem), 2875 *catalecticam supremam,* alia multa.

Alterius autem generis plurimi sunt nominativi et accusativi pluralis neutrorum ut: 61 *aspera,* 69 *recondita,* 82 *sublimia,* 228 *hirta Graia,* 325 *mea,* 326 *culpanda,* 338 *Graeca,* 345 *multa nostra,* 1062 *prava vel recta,* 1510 *multa,* 1603 *plurima,* 1604 *pauca,* 1647 *acta,* 1869 *cetera,* 2130 *dulcia pangis,* 2227 *divisa,* 2740 *iam tractata retexere,* 2803 *cetera.* Casuum autem reliquorum hos tantum mihi adnotavi: 68 *ne contenta sit obviis,* 326 *quin statim culpanda delens praebeam rectis locum,* 351 *quam multa nostra Graecis non respondeant.*

---

1) Itidem Hirt: 'Die Substantivierung der Adjektiva bei Quintilian' duo talium substantivorum genera discernit. Sed per species exempla disponere hoc loco non opus est. Conferri potest Iw. Mueller II² pp. 536 et 539.

Singularis autem neutra substantivorum vim his locis adepta sunt[1]): 74 sq. *ne sermo ambiguum sonet, ne priscum nimis aut leve,* 139 *vocale sonantes* (recte coni. Micyllus, *vocalem* M), 213 *spiret anhelum,* 323 *ardui laudem expetentes,* 411 *immixtum sonat,* (733 *hoc sonabit* = ita), 851 *in breve redacta silva,* 1077 *quin mirum magis* (= hunc casum magis mirum) *invenias, ut,* (1116 *utrumque probabis*), 1124 *finge aliud,* 1361 *ante enim breve* (= die Kürze) *est creatum, redditum longum dein,* 1389 *fiat alternum necesse est,* 1398 *duplo tenditur,* 1431 *sescuplo metimur istum,* 1663 *in medium venire,* 2129 *dulce pinus summurmurat,* 2227 *divisa iungi in unum.*

Atque etiam genetivos adiunxit, quod quidem veteres raro admiserant[2]), sed Livius atque etiam magis Tacitus numerum auxerant. Cf. 926 *versus prioris extimum,* 1135 *verbi in imo,* 1351 et 1376 *temporis duplum,* 1398 *temporum tria habebit,* (2179 *cetera tetrametri* Lachm. coni., cf. eius praef. p. XIX).

Extremum autem pro substantivis adnoto gentium nomina casu singulari poni ut: 345 *Latinus,* 458 *Achaeus,* 832, 885, 989 *Graecus,* et participia[3]) ut: 320 *tam legenti debet esse quam nobis,* 1285 *deses et impatiens,* 1378 *auribus libantis.* Utrumque autem sermonem cottidianum mihi sapere videtur.

Sed ad adiectiva ut transitus fiat, monere liceat nomina propria, id quod auctores urbani non sustinuerant, plerumque nude cum adiectivis copulari ut: 1807 *Archilochus doctus,* 1919 *generi datur auctor huic vetus Archebulus* (*vetus* cum *Archebulus* coniungendum est, cf. *Livius ille vetus* in v. 1931), 2135 *diserti Annaeus Seneca et Pomponius ante Secundus,* 2148 *doctissima Sappho,* (2155 *Atthida parvam* omittendum est), 2489 *Arbiter disertus,* 2561 *docti — Catulli.*

Sed ut iam poetae elegantissimi, saepe etiam Livius et posteriores[4]) adiectiva pro adverbiis multis locis posuit atque tam libere interdum, ut accuratum sermonem (qui est siccus et prosaicus) consulto aspernatus esse videatur. Exempla nonnulla versuum ordine disposita addere liceat: 284 *crebriore limula* (= crebrius limula; neque enim solum ad subiecta, sed etiam ad alia enuntiati nomina Terentianus adiectiva talia applicat), 1130 *spondeus rarior exit* (*rarus* a plurimis scriptoribus praedicative usurpatur, item alia Terentiani exempla[5]), 1181 *dactylus ut crebro, spondeus rarior exstet,* 1190

---

1) Addidi eos locos quibus neutra vice adverbiorum funguntur.

2) Cf. Draeger I² 453 sqq., Gellii et Apulei exempla p. 456. Pomponii Melae exempla Henr. Zimmermann in progr. gymn. Dresd. anni 1895 p. XI adfert.

3) Cf. Iw. Mueller II² 537. Zimmermann p. XI tres Pomponii exempla adfert.

4) Cf. Draeg. I² 352 sqq., Iw. Mueller II² 539; e Frontone Ebert p. 27 nonnulla exempla collegit.

5) Hoc non plane cadit in *frequens.* Cf. Krebs s. v.: '*Frequens* wird zwar in Bezug auf ein *Personalsubjekt* mit dem Verbum statt der

simili pes lege probatur (= similiter lege), 1221 *spondeum qualem* (= ut) *geminae fecere priores*, 1236 *similes* (= similiter) *formas quot*, 1447 *nec minus frequens iambus tribrachyn ex se creat*, 1623 *spondeus plerumque in dactylon ibit, nec interest .... quam frequens*, 1903 *longa soluta est*, *similis nec minus altera*, 2127 *plurimus hoc pollet Siculae telluris alumnus* (Theocr.) 2132 *noster rarus eo pastor Maro*, 2189 *brevemque crebra consequendo longula*, 2229 *versus rarus intrat*, 2278 *quadratus iste* (antecedens) *talis* (= hoc modo) *effici potest*, 2387 *veniat externus licet pes antibacchus*, 2507 *rudem sonum secuti* (si recte illud *secuti* interpretor, *rudem* pro *rudi modo* dicitur), 2539 *quae potui videor tractasse seorsa*[1]), 2682 *hunc servat stabilem modum* (haec enallage poetica est), 2690 *talem versum servat perpetuum*, 2692 *stabit continuum consimili modo*, 2721 *quem similem composui ex tribus*, 2842 *insero ergo spondeo medium* (scil. anapaestum) *atque consequenti*. Praeterea adverbium quod est *solum* me legisse non memini itaque, cum adiectivum saepe inveniatur ut 219, 1044, 1060, 1097, 1135, 1649, 2032, *solum* etiam in vv. 917, 2614, 2670 pro adiectivo neutrius generis habendum est et in v. 219, ubi M falso *sola* praebet, Santenii coniectura *solas* maiorem quam Brissaei *solum* probabilitatem obtinet[2]). Eodem autem pertinet, quod adiectiva interdum non ad sua vocabula, sed ad subiectum referuntur, ut 1211 *spondeus plenus reddetur temporibus pes* (Sant. Lachm. Keil *plenis*), 1546 sq. *et* ἐπίτριτος *aeque genus est Paeonicorum, totidem pedibus quia varius tempore differt*.

Sed in gradatione adiectivorum Terentianus satis cautum se praebet, ut posteriorum licentiae fere omnes desint[3]). Neque enim genetivus comparationis, quem iam Apuleius et Tertullianus[4]) atque etiam Papinianus et Scaevola ICti[5]) praebent, neque post comparativum praepositio *a*, quae inde ab Arnobio Cypriano Lactantio Anon. physiogn. legitur, apud Terentianum inveniuntur — omnino Punicae Graecaeque constructiones desunt, nisi vis *facio* cum acc. et inf. ad Graecae linguae imitationem referre —; neque superlativis immodice usus est, ut Ulpianus[6]). Quamquam semel particulam *tam* ante superlativum posuit (345 *exitus nam nostra lingua non capit tam plurimos*);

Adverb *frequenter, saepe, crebro* verbunden, aber nicht in Bezug auf ein *Sachsubjekt*. Terentianus tamen licentia poetica usus *frequens* bis ita usurpavit, cf. supra (1447 et 1623); *frequenter* 137, 1520, 1605, 2556 al. habet.

1) Terentianus loco adverbii, quo plerumque scriptores Latini usi sunt, semper adiectivum habet (praeter hunc locum 87, 698, 990), quod singulis locis ap. Catonem et Auson. exstat.

2) Gellius octies *non solus — sed etiam* dixit, cf. Gorges p. 23, sed hoc etiam Cic. habet, cf. Krebs in v. *solum*.

3) Cf. Woelfflin, 'Komparation'.

4) Cf. Sittl, 'Die lok. Versch.' p. 114 et W. A. VII, 120, 131 sqq., 595 sq.

5) Cf. Leipold p. 46.

6) Cf. Kalb, R. J. p. 132.

sed similiter iam Cic. dixit: *tam gravissimis iudiciis,* Tac.: *tam intima causa*[1]), Fronto[2]): *novit . . . . quam cupidissimus sim.* Atque etiam pro comparativis superlativos raro posuit ut 200 *imos et summos dentes,* 1385 *novissima syllaba* (contr. *prior*).

Contra cum de binis rebus agitur, saepe *primus* pro *prior* ponitur, quamquam in v. 683 inter has voces accurate distinguitur. Exempla conferri possunt haec: 190, 309, 608 (cf. 607 *prior*), 610, 1043 (sequitur *altera*); 1382, 1529, 1742, 1767, 1789, 2117, 2292, 2646, 2763, 2817.

Sed neque hoc neque quae praeter hoc de numeralibus notavi posteriorem aetatem indicant. Nam solito poetarum more pro cardinalibus interdum distributiva adhibentur ut *bini*[3]) 588, 815, 816 (nam dicendum erat: *syllaba si quando duas postulabit consonas,* non *syllabae . . . binas*), 1129, 1370. Atque etiam *bis senus*[4]) 1664 (= duodecimus) et *bis sex*[5]) 2302 et 2681 et similia multi cum prosae orationis scriptores tum poetae usurpaverant. Et quod in v. 1151 licentia poetica usus *bis decies unumque supra dactylon efficiet* dixit, omnibus temporibus aeque insolens erat.

Sequantur quae de pronominibus dicenda sunt; qua in re pronomina secundum ordinem litterarum disposui.

Index pronominum.

Aliquis post *nisi* 679: *nam nisi insequatur aliqua consonantum littera.* Idem apud optimos scriptores raro invenitur, saepius apud posteriores. Cf. Draeger I² 89 sqq.

Alter. De genetivo cf. p. 300. Exemplis poetarum a Neuio II² p. 253 collectis adde Sammonici v. 221 *alterius* et 828 *illius.*

Hic. Formas in *ce* exeuntes nisi *ne* syllaba addita post veteres scriptores nemo adhibuerat, Gellius Apuleius Terentianus veterem usum repetierunt (cf. L. M. p. 386, Neue II² 203 sqq.). *Hisce,* quod Terentianus in v. 102 ponit, apud Gellium 20 locis exstat, idem aliis casibus *ce* decies addidit (cf. Gorges p. 9). Obsoletae autem hae formae fuisse videntur; nam quamquam Priscianus (cf. Neue l. c.) his casibus qui in *s* desinerent frequenter *ce* a poetis et oratoribus euphoniae causa suis temporibus addi contendit, L. Mueller e poste-

1) Cf. lexica sub voce *tam.*
2) Cf. Ebert p. 27 (apud Front. p. 180, 8 ed. Nab.).
3) Huius usus exempla (Neue II² 170 et Draeg. I² 107 e poetis Plaut. 1, Verg. 7, Hor. 1, Tib. 1, Ov. 9, Prop. 1, Sen. tr. 1, Stat. 3, Sil. 1, Mart. 1, Claudiani 1, (praeter quos Draeg. Manil. Auson. Sedul. commemorat), e prosaicis scriptt. Auct. bell. Alex. 1, Liv. 8, Vitr. 1, Plin. 3, Iustini 1 adferunt.
4) Cf. Neue II² 170 sq.
5) Cf. Neue II² 174, Draeg. I² 109.

rioribus bina tantum Prudentii et Sidonii exempla adfert. Dativus *hŭĭc* ante vocales 1375 et 1396, ante consonantes 793[1]), 1472, 1919 invenitur; idem secundum Priscianum bis apud Statium disyllabus est, praeterea singulis locis apud Avien. Sidon. Tert. (?) adv. Marc. cf. Neue II² 206 sq.[2]). Terentianus autem posteriorem produxisse videtur, quod *c* litteram duplicem esse existimabat; cf. v. 1658 sqq. *Hic* pronomini relativo 1599 et 1679 respondet (1599 *iis* M, *his* Briss.).

Idem saepe ponitur, ubi particula coniunctionis deest, ut hoc pronomine tamquam vinculo sententiae copulentur, itaque interdum cum *que* componitur 2275 et cum *quoque* 1922 et cum *et* (= *etiam*) 2428, 2626 et cum *hic* 1027, 1839, 2160. His autem tribus locis *haec eadem* atque hoc ipso ordine legitur. (Ritschelii sententiam, qua hoc pronomen ante pronomen demonstrativum ponendum esse putabat, G. Niemoeller in lib. suo: 'De pronominibus *ipse* et *idem* apud Plautum et Terentium' a. 1887 edito exemplis e Plauto collectis refutavit). Propter metrum *īsdem* 362, 441, 1075 legendum atque 1153 etiam traditum est.

Ille pro *is* 167, pro *hic* 476 et 947 (an utroque loco *iste* scribendum est?) *Hic* — *ille, ille* — *iste* saepius opponuntur, *ille* — *alter* 1417. Pronomini relativo saepius respondet. De *illĭus* cf. paulo supra s. v. *alter* et p. 300.

Ipse inde a Minucio Fel. et Tertulliano pro *idem* positum Terentianus non habet. Cf. Sittl, 'Die lok. Versch.' p. 115.

Is, quod Vitruvius, cum *ille* quinquies, *iste* semel habeat, plus mille locis praebet (cf. Praun p. 83), apud Terentianum iam raro exstat atque in linguis Romanicis plane deest. De *ĕi* 605 et 1542 forma vetusta cf. Neue II² 193.

Iste saepissime pro *hic* ponitur itaque *iste* et *ille* (= *hic* — *ille*) contraria sunt: 1398, 1668. Cf. Ebert p. 19: '*Iste* a Frontone multo saepius quam ab aliis usurpatur'. Itemque Apuleius hoc pronomen adamavit. Cf. Kretschm. p. 90. Unum Gellii locum Draeger commemorat; idem duos Augustini locos, in quibus *ille* et *iste* inter se opponuntur.

Nullus 1137 *nullaque,* 1281 *nulloque,* 2415 *aliusque nullus* sermonis cottidiani sunt.

Quanti = *quot:* 1971 *quantos potui cognoscere Graios.* Haec pronomina *quanti tanti* similia abusione sensim invalescente ut πόcοι pro multitudinis pronominibus posita sunt. Ex exemplis a Pauckero in Subr. Scrut. p. 51 repetitis auctisque, ut antiquiora dubia omittam, haec addo: Prop. I 5, 10 (in neutro *milia quanta*) Stat. Silv. IV 3, 49 al. Iustin. XII 15, Apul. Ascl. 37. Saepius iam Tertullianus ita locutus

1) Sed hic *Lachm.* propter verba *una in syllaba* non sine causa *aut huic sic* scripsit; *an huic* M.

2) L. M. p. 269 hoc ultimorum temporum esse dicit.

est, deinde Arnobius Lactantius alii. Cf. Sittl, 'Die lok. Versch.' p. 119, W. A. III 30 et 33, ne Buenemannum, Hildebrandum alios commemorem; cf. etiam Schmalz ap. Iw. Mueller II^{2} 549, in n. 28.

Qui. *cuī* saepe, ut erat legitimum. *cŭĭ* interdum in primo et tertio libro: 138, 234, 257, 1511, 2567; id quod primus Seneca duobus locis fecit, postea Martialis quattuor, Iuvenalis duobus locis, Prudentius octo, cf. L. M. p. 269 sq. et Neue II^{2} 229. *Cŭĭque* 183 trium syllabarum est, quod ipsum quoque Prud. bis habet, cf. ibid. In v. 1533 autem etiam *cŭī* posuit, quod L. M. ultimorum auctores temporum admisisse dicit. *quīs* (dat. aut abl. plur.) 403, 529, 906, 1067, 1074, 2223, 2395, 2572; haec forma usitata erat, cf. Neue II^{2} 234.

Quicumque cum fut. 1019 et 1814; cum coni. 207: *quascumque deinceps libeat iugare voces, mutare necesse est;* cf. Krebs II p. 414 s. h. v.: '*Quicumque* wird wohl vereinzelt im *A. L.*, öfters erst im *Sp. L.* mit dem Konj. verbunden (sequuntur singuli Plaut. et Hier. loci)'. Sed etiam Suet. et Gell., saepius iam Lactantius et posteriores id admiserunt, cf. Draeg. II^{2} 526. Verbum non regit: 319, 546 *(ut prior quaecumque curret),* 938, 1030, 1751 *(quemcumque duorum);* adde 2440 *quacumque partem tertiam si detrahas.* Cf. Kühner II p. 789 et Krebs l. c.: 'Von Livius an ist der absolute Gebrauch von *quicumque* häufig'.

Quidam, 3 *quidam qui,* 987 *dixerit si forte quidam.* Pluralis repetitur (= *pars — pars,* quod in v. 93 legitur) in v. 86: *elementa . . . vocalia quaedam memorant, consona quaedam.* Ita Cic. Liv. Tac. pluralem adhibuerunt.

Quilibet 547, 667 *(nec ulla . . . quaelibet)* 727, 808, 1214, 1627.

Quis pronomen indefinitum usitate adhibetur.

Quisque 1) particulam *ut* comparativam sequitur: 148, 183 (*cŭĭque,* cf. paulo supra s. v. *Qui*), 226, 521, 2508 (nullo loco superlativus sequitur ut interdum etiam in aurea et in argentea latinitate, cf. Draeg. I^{2} 102).

2) ad particulam se non applicat: 287 *(an satis sit litteris singulis discreta recte quae cuique nativitas)*[1]), 513, 1063 (in exemplo), 1349, 2339 (*ut* [part. condic.] *quodque metrum lege condatur sua*). Neque apud optimos scriptores hoc deest et in argentea latinitate saepius invenitur.

3) vim relativam generalem habet: 2338 *nihil nocebit, quisque curret ceteris.* Huius autem usus praeter Plauti multa et unum Terentii exempla Neue II^{2} 249 Ciceronis Livii Ulpiani bina, singula Quintiliani Apulei Minucii Fel. Cypriani posteriorum adfert. Addenda sunt praeter alia Tertulliani duo; cf. W. A. VI 268 sqq., VII 476.

Quisquis 1353 cum indic. construitur.

---

1) Dubito num versus recte traditus sit. Fortasse positum erat: *cuique quae est nativitas;* Lachm. *quae cui est* scripsit.

Quivis 1697: *namque ex praedictis paene est ut regula quaevis inventa versum comprobet.*

Sui. Pronomen reflexivum a Terentiano ad actionem reciprocam exprimendam adhibetur. Nam quae formae apud antiquos usque ad Livium praevaluerunt — 1) *inter se,* quod postea non nisi ab Hieronymo Ciceronis imitatore et ab ICtis grammaticis historicis praefertur; 2) *alter alterum, alius alium, alteruter alterum, uterque alterum, uterque utrumque* alia; 3) substantiva repetita ut *vir virum*[1]) — quod in cottidiano Terentiani sermone desunt[1]), non mirum est.

Sed pro *inter se* simplex pronomen reflexivum apud verba coniungendi disiungendi similia legitimum esse C. Goebel[2]) demonstravit, itaque haec Terentiani exempla urbana sunt: 60 *iunctae sibi syllabae,* 1013 *aptas natura iungere secum,* 1260 *quae secum iungi possunt,* 1331 *sive praesint alteri vel sibi cum copulantur.*

Reliqua autem reciprocae exempla actionis sunt haec: 15 *nervis mollibus in vicem iunctis,* 1395 *ut pedes sibi recursant temporum adversi vice,* 1413 *nomina vertens vicissim,* 1898 *sibi vicissim cedere,* 2039 *quae vicibus tempora commodant,* 2071 *neque cedunt repetita vice longae brevibus,* 2234 *uterque quia sibi est contrarius,* (2280 *nunc longas brevibus brevesque contra alterna vice commodando longis*).

Pronomen reflexivum iam apud Vergilium Horatium alios poetas invenitur, postea apud Apuleium[3]), verba *invicem, vicissim, mutuo* inde a Livio usurpantur, imprimis autem inde ab altera saec. p. Chr. n. II. parte. Cf. Ph. Thielmann, 'Der Ersatz des Reciprocums im Latein. in Arch. f. lat. Lexicogr. VII 343—388. Cf. etiam Krebs s. v. *vicis:* 'Erst mit Livius finden wir *in vicem,* zunächst noch mit *inter se* verbunden, zum Ausdruck des reciproken Verhältnisses .... Dann liess man im silb. Latein *inter se* weg und brauchte *in vicem* allein, vgl. Plin. ep. VII 20, 7' et eundem s. v. *vicissim:* '*N. L.* ist *vicissim* in der Bedeutung *untereinander, gegenseitig,* für *inter se* oder *mutuo.*'

Semet 304 et 666 invenitur (*egomet* Gell. habet, cf. Gorg. p. 9); *sese* 1342; idem 1447 a Lachm. scriptum est, cf. p. 340.

Talis saepius, ut est cottidianus sermo, pro pronomine demonstrativo (simplici) *is* vel *hic* vel *ille* ponitur ut: 12, 20, 1426, 1665, 2272, 2428, 2689 *(talem quem),* 2715, 2754, 2954.

Saepe ponitur, ut exempla inducantur, ut 1666, 1674, 1700, 1708, 1737, 1770, 1804, 1841, 2468 al.

Neque raro adverbia pro illo *qualis* huic pronomini *talis* respondent ut 1400 *forma talis est quando anima dicimus* et similiter: 1241, 1948, 2945 al. Quod sermonis inculti est.

---

1) Z. Dembitzer (De ratione quam Plautus potissimum et Terentius in reciproca actione exprimenda inierint, Cracoviae 1886) idem in Afros cadere demonstravit.

2) Über *se* und *inter se* in Jahrbb. f. klass. Phil. 1888 p. 271 sq.

3) Decem exempla Becker p. 48 et Koziol p. 156 contulerunt.

Eiusmodi et *huiusmodi,* quibus vocabulis postea *talis* plane depellitur, quamquam *talis* etiam apud Terentianum vim suam amisit, Terentianus vitavit. Fronto autem *eiusmodi* duodecies, *huiusmodi* semel habet, Tertullianus *eiusmodi* iam cum praepositionibus coniungit; cf. Sittl, 'Die lok. Versch.' p. 131 sqq. Kalb, R. J. p. 7 sq.

Tantillus 23 *tantillo tenui trahens* in M legitur, sed recte Parrhasius *tam filo* coniecisse videtur; cf. etiam Krebs s. h. v.: '*Tantillus* . . . . ist fast nur *A. L.,* indem *Kl.* und später *tantulus* dafür gebraucht wurde'.

Tantus 2369 *auctore tanto* neglegenter dixit pro *auctoritate tanta* vel *auctore tali. Tantum* 353 *(lingua non tantum potest)* pro adverbio posuit.

Tot 1515 et 1762 = *totidem.*

Totidem 1275, 1547, 1616, 2080, 2610; divisum 2719 *totque itidem.*

Totus. *toti* = *omnes* 700 *syllabas sed pes habebit quattuor totas breves;* cf. Draeger I § 53: 'Der Plural *toti* statt *omnes* kommt bei Plaut., Dichtern u. Spp., (ut ap. Sen. et Apul.), aber nicht in klass. Prosa vor'. Plus de hac re ap. Iw. Mueller II 549 in n. 28 invenies.

Ullus 407, 515 (*nulli vocalium* M; sed vel metro *ulli* flagitatur), 1661, 2082.

Unus. *unĭus* 613, *unīus* 1116; cf. p. 300. *uni* (dat.) 969 Lachm., *uno* Keil scripsit neque quisquam verbum addidit; cf. Neue II² 253 sqq. *unus* 1233 vim amisit, id quod sermonis neglegentis est.

Uterque pronominis 1) forma singulari binae res notantur: 106, 167, 190, 194, 205, 409, 1116, 1226, 1409 *(horum uterque),* 1582, 1616, 1734, 1786, 1861, 1876, 1982, 2084, 2222, 2234, 2574, 2586, 2761, 2925.

2) forma plurali: 379, 405, 661, 921, 1026, 1080, 1443, 2367; ita plurali iam Ter. Cic. (Caes.? cf. Madv. p. 472), Sall., quater Pomp. Mela[1]), Suet. (cf. Krebs s. h. v. p. 642), praeterea ter Gell. (cf. Gorg. p. 23), ter Fronto (cf. Ebert p. 21) usi sunt.

3) plurali plures res signantur: 1575 *paeanicis utrisque* (= *bis quaternis).*

De forma *utrĭusque* 409 cf. Neue II² 256 sub *num.* 50 et p. 300 huius libelli.

---

1) II 48, II 87, II 67, II 72, cf. Henr. Zimmermann, De sermone Pomp. Melae (prog. gymn. Dresd. 1895) p. XIV.

Reliqua pars, in qua de syntaxi casuum et praepositionibus, de verbis et coniunctionibus agetur, in supplemento vicesimo tertio annalium philologicorum edetur.

Sentententiae controversae.

I. CIA II[1] 97b restituendum est:

. . . π[ρ ο ξ έ ν ο υ c κ α ὶ ε ὐ ε ρ γ έ τ α c ἐ π ε ι-
δ]ὴ δ ὲ κ α θ η [ι ρ έ θ η ἐ π ὶ τ ῶ ν τ ρ ι ά κ ο ν τ α
α ὐ τ ο ῖ c ἧ c [τ ή λ η, ἐ ν ἧ ι ἦ ν π ρ ο γ ε γ ρ α μ μ-
έ ν η α ὐ τ ο ῖ [c ἡ π ρ ο ξ ε ν ί α, ἀ ν α γ ρ ά ψ α ι τ-
ὸ γ γ ρ α μ μ[α τ έ α τ ῆ c β Ο λ ῆ c κ α ὶ c τ ῆ c α ι
ἐ ν Ἀ κ ρ ο π[ό λ ε ι. Ἔ δ ο ξ ε ν τ ῆ ι β Ο λ ῆ ι κ α ὶ
τ ῶ ι δ ή μ ω[ι.

Cf. II[1] 3.

II. CIA. II[1] 37 Koehler restituit, sed in v. 5 αὐτὸν omisit:

Ἐ ν α ι[δ
ὲ α ὐ τ ὸ ν π ρ ό ξ ε ν] ο ν κ α ὶ ε ὐ ε-
ρ γ έ τ η ν τ ῆ c π ό]λ ε ω c τ ῆ c Ἀ θ-
η ν α ί ω ν κ α ὶ α ὐ]τ ὸ ν κ α ὶ ἐ γ γ-
ό ν Ο c· ὁ δ ὲ γ ρ α μ]μ α τ ε ὺ c κτλ.

III. Hilgenfeldi de Epist. Iac. III 6 sententia reicienda est, qua auctorem epistulae putat orphicorum doctrinam secutum cogitasse de animarum ab aliis post mortem ad alios transitu.

IV. Sen. De ben. I 13, 3 cod. N scriptura, quam Madvig et Gertz sequi noluerunt, restituenda est:
sed iudicando, quid vinceret: malorum hostis, bonorum vindex.

V. Ex codice Claudiani Gyraldino deperdito vv. 138—287 Aetnae carminis continente quae exstant excerpta interpolata sunt itaque cautius adhibenda quam a Baehrensio et Waglero factum est.

VI. Aetn. carm. v. 255 legas:

nam quae mortali quam haec est amentia maior.

Cuiquam est G, *spes est* (in C supra lineam) *quaeve* CH, *nequam* Baehr. Viri docti *cui* aut *spes* aut *est* aut *ne-* inseruerunt, ut claudicanti versui succurrerent.

VII. Suet. Cal. 25 non recte exstat: *Liviam Orestillam C. Pisoni nubentem .... ad se deduci imperavit, intraque paucos dies repudiatam biennio post relegavit, quod repetisse usum prioris mariti tempore medio videbatur.* Verum legitur apud Dionem

59, 8 Pisonem et Orestillam *duobus mensibus* post relegatos esse.

VIII. Iuv. XIV 45 legendum propono: *intra quae pater es;* cf. scholion: *ubi filios habes;* antea *est* legerant.

IX. In codicibus Iuvenalis scholia continentibus duo viri argumenta satirarum significaverunt, prior scholiis ad primum cuiusque satirae versum adscriptis, posterior titulis brevibus suprascriptis.

X. Scholia Iuvenalis a verbis *id est* incipientia ex alio commentario sumpta sunt, sed iam in archetypo VI. vel VII. saeculi cum reliquis coniuncta legebantur.

XI. Ad Iuv. V 89 Valla haec habet: 'Probus exponit cannam navem esse quae gandeia dicatur, ut sit gandeia Micipsarum id est Aphrorum. gandeiam enim soli Afri id est Zamaei, vel ut alii Bizazeni, ut alii Barcaei invenerunt.' Videtur igitur genuina lectio haec fere fuisse: CANNA *navis cannea.* MICIPSARVM *Aphrorum.* *id est Zamaei, vel, ut alii, Bizazeni, ut alii, Barcaei.* Viri docti *chelandia* aut *galeia* aut *ganleia* coniecerant.

XII. Iuv. V 143 duo scholia conflata sunt. Distinguendum est: *armilausiam prasinam. ut simiae,* et verba *ut simiae* ad v. 144 *minimasque nuces* referenda sunt, cf. schol. v. 154.

Vita.

Alfredus Werth Duisburgii a. h. s. LXIX. mensis Augusti die VI. natus sum patre Roberto, matre Amalia e gente Benninghoff, quae infanti mihi acerbo fato erepta est. Fidem profiteor evangelicam. In ludo cum gymnasio patriae coniuncto litterarum elementis imbutus in ipsum gymnasium vere anni LXXIX. receptus sum, cuius magistris gratiam debeo maximam, imprimis autem Ricardo Schneider directori, professoribus Averdunk, Feller, Schmidt. Vere anni LXXXVIII. maturitatis testimonio instructus Bonnam demigravi, ubi per novies sex menses praecipue studiis philologis et theologis operam dedi.

Docuerunt me viri doctissimi Bender, Brinkmann, Buecheler, Elter, Foerster, Iacobi, Kamphausen, R. Kekulé, Klein, Lipps, Loeschcke, Luebbert †, Mangold †, Mentzel, I. B. Meyer, Neuhaeuser, Nissen, Schaarschmidt, Sell, Usener. Exercitationibus ut interessem philologis Buecheler et Luebbert, philosophis Elter, archaeologis R. Kekulé, epigraphicis Klein benigne concesserunt. Buecheleri autem et Useneri benevolentia factum est ut per bis sex menses seminarii sodalis essem, Kamphausen vero pro humanitate sua ad seminarium theologum ad Vetus Testamentum interpretandum institutum me admisit. Quos viros omnes, imprimis autem Buechelerum, Kamphausenum, Usenerum, quod etiam postea studiis meis singulari benevolentia faverunt, pio semper animo colam.

Vere anni LXXXXIII. facultate docendi instructus almam litterarum universitatem Rhenanam deserui atque ex illo tempore magistri munere fungor.

